

3e Jaargang.

No. 5.

BULLETIN

UITGEGEVEN DOOR DEN

Nederlandschen Oudheidkundigen Bond.

Beschermvrouw H. M. de Koningin.

Juli 1902.

Het Bulletin van den Ned. Oudh. Bond verschijnt op onbepaalde tijden, in nummers van één tot drie vel. Zes nummers vormen een deel.

De prijs per deel bedraagt f 2.50.

De leden van den Bond en de correspondenten ontvangen het Bulletin kosteloos.

Uitgever: JOHANNES MÜLLER, AMSTERDAM.

Stukken voor de redactie te zenden aan: E. W. MOES, van Eeghenlaan 17, Amsterdam, Mr. J. C. OVERVOORDE, Plantsoen 43, Leiden, of A. PIT, Keizersgracht 525, Amsterdam.

Officieele Berichten.

Door het bestuur zijn tot corresponderende leden benoemd de H.H.

Mr. P. J. M. Aalberse te Leiden.

J. Bastert, huize Oudaen bij Breukelen.

Dr. H. Brugmans te 's-Gravenhage.

Dr. H. F. Colenbrander te 's-Gravenhage.

Dr. C. E. Daniels te Amsterdam.

Mr. S. Muller Fzn. te Utrecht.

O. Nottebohm te Antwerpen.

H. D. J. van Schevichaven te Nijmegen.

H. Portheine Jr. te Arnhem

F. Stoop te Dordrecht.

F. baron van Verschuer te Arnhem.

Mr. W. J. van Welderen baron Rengers te Leeuwarden.

H. W. Willink van Collen, huize Gunterstein te Breukelen.

Algemeene Vergadering.

De algemeene vergadering zal dit jaar gehouden worden op Zaterdag den 21sten Juni te 11 ure, in het Café »de Arend» te Amersfoort.

Op de vergadering wordt verslag uitgebracht over het vereenigingsjaar en rekening en verantwoording gedaan door den penningmeester, waarna eene bestuursverkiezing plaats vindt, ter voorziening in de periodieke aftreding.

Na aanwijzing van eene plaats voor bijeenkomst voor de volgende algemeene vergadering, zal gelegenheid bestaan tot bespreking van onderwerpen in het belang van den bond of over oudheidkundige onderwerpen. Zij die hierover mededeelingen wenschen te doen of besprekingen te houden, worden verzocht hiervan minstens vier dagen te voren aan den Secretaris kennis te geven. Hierna zal de Heer F. A. Hofer eene voordracht houden over het Messbild-Verfahren van Geh. Baurath Dr. A. Meydenbauer te Berlijn voor het vervaardigen van bouwkundige teekeningen naar photographische opname van gebouwen.

Tijdens de pauze zijn ververschingen verkrijgbaar.

De heer O. G. H. Heldring, voorzitter der vereeniging Fléhite, heeft zich bereid verklaard om eene korte bespreking te houden over de belangrijkste oudheden van Amersfoort, waarna eene rondwandeling gehouden wordt, waarbij onder deskundige leiding een bezoek gebracht zal worden aan de merkwaardigste gedeelten van en om de stad.

Te 6 ure zal eene gemeenschappelijke maaltijd gehouden worden in het Hotel op den Amersfoortschen berg. De prijs van het couvert bedraagt f 2.50 buiten den wijn.

Bij eventueele wijziging in het programma zal hiervan worden kennis gegeven.

Toegang tot de vergadering hebben alle leden en corresponderende leden van den Bond en alle leden van aangesloten vereenigingen. Zij, die aan den gemeenschappelijken maaltijd wenschen deel te nemen, worden verzocht hiervan vóór **17 Juni** kennis te geven aan den Secretaris Mr. J. C. Overvoorde, Plantsoen 43, te Leiden.

Het bestuur vertrouwt, dat velen gebruik zullen maken van de gelegenheid om nader kennis te maken met deze uit oudheidkundig oogpunt zoo belangrijke stad (eerste ommuring 1259, nieuwe ommuring met Koppelpoort enz. 1388-1450, St. Joriskerk 1248-1534,

O. L. V. toren 1445, interessant museum, enz.). Voor hen, die zich tevoren op de hoogte willen stellen van bijzonderheden, verwijzen wij naar den geïllustreerden gids van Amersfoort, die voor 30 cents in den boekhandel verkrijgbaar is.

Namens het Bestuur,

J. C. OVERVOORDE, *Secretaris*.

Berichten over Nederlandsche Musea.

Mauritshuis te 's Gravenhage.

Sinds de laatste opgave is de verzameling met twee schilderijen verrijkt.

Het eerste, een stilleven door *Willem Kalff*, is door het Rijk aangekocht. Het mag daarom een goede aanwinst heeten, omdat Kalff hier te lande, in de musea zoowel als in particuliere verzamelingen, zeer onvoldoende vertegenwoordigd is. Dit stuk, dat vele der beste kwaliteiten van den meester in zich vereenigt, vult dus een leemte aan. Het stuk is op doek en niet gemerkt.

De tweede aanwinst is een landschap door *A. Cuypp*, eigendom van Dr. Bredius, een heerlijk stuk natuur met een prachtig schitterende lucht er boven, goed bewaard. Het is flink geschilderd en gemerkt: A. Cuypp. Evenals de Kalff, is ook dit stuk uit Engeland gekomen.

den Haag, 20 Mei 1902.

Dr. W. MARTIN.

Stedelijk Museum de Lakenhal te Leiden.

Door den gemeenteraad is een buitengewoon crediet van f 10368.50 toegestaan voor het restaureeren der schilderijen in het museum, te verdeelen over de jaren 1902—1908. De commissie had zich tot den raad gewend, daar haar uit een hiertoe door deskundigen ingesteld onderzoek bleek, dat vele schilderijen, waaraan in jaren niets tot behoud was geschied, op gevaar stonden en dringend verbetering behoeften, waarvoor de gelden echter, zelfs bij verdeeling over een groot aantal jaren, niet uit het beperkt budget van het museum te bestrijden vielen.

Museum van Oudheden te Nijmegen.

Tot den vierden druk van den Catalogus is eene bijlage verschenen, bevattende de voorwerpen, ingekomen sedert 1895. De omvang van dit boekje (67 bladz. druks) is het beste bewijs voor de voortdurende uitbreiding van dit museum, en de nauwkeurige bewerking voor de onverflauwde toewijding van de heeren Abeleven en Bijleveld. Van eenige munten zijn afbeeldingen gegeven. Jammer dat zich deze belangstelling niet ook over andere voorwerpen heeft uitgestrekt.

Verslagen van Vereenigingen.

Stedelijk Museum te Alkmaar. Verslag over het jaar 1901.

Wegens noodzakelijke vertimmeringen is het museum langen tijd gesloten geweest. Van die gelegenheid werd tevens gebruik gemaakt eenige schilderijen te doen herstellen, o. a. een zinnebeeldig tafereel door Caesar van Everdingen, dat wegens de vroegere plaatsing als schoorsteenstuk zeer veel geleden had door den gloed van den kachel.

Verslag van de werkzaamheden der oudheidkundige vereeniging „Fléhite” te Amersfoort, gedurende het jaar 1901.

Kleine wijzigingen in de tentoonstelling der voorwerpen maakten dit museum wederom meer aantrekkelijk, en de lange lijst van meer of minder belangrijke aanwinsten doet zien, dat de belangstelling van ingezetenen en vrienden van Amersfoort niet vermindert.

Ook buiten het eigenlijke museum strekte zich de zorg van het bestuur uit, blijkens de met goeden uitslag bekroonde pogingen om een aan de buitenzijde der St Joriskerk ontdekte muurschildering te behouden. Over dit merkwaardige schilderwerk heeft in ons Bulletin reeds vroeger een uitvoerig verslag gestaan. HH. Kerkvoogden die zoo zeer medegewerkt hebben om deze proeve van oude kunst voor het nageslacht te bewaren, hebben den dank van alle oudheidkundigen verdiend, ook buiten hunne stad.

Niet met instemming begroeten wij evenwel het door het bestuur genomen besluit, om nimmer naar andere plaatsen voorwerpen voor eenige tentoonstelling tijdelijk af te staan. Wanneer wij zien met welke zoowel voor de wetenschap als voor de praktijk glansrijke resultaten alom en steeds meer tentoonstellingen georganiseerd worden, moeten wij wel hopen dat zulk een verouderd standpunt niet door andere besturen nagevolgd moge worden. Zij die de Rembrandt- en Oranje-Tentoonstelling te Amsterdam en de Marine-Tentoonstelling te 's Gra-

venhage genoten hebben, en die straks te gast zullen gaan naar Düsseldorf en Brugge kunnen niet anders dan hier een ernstig protest doen hooren.

Verslag over den toestand van het Stedelijk Museum „de Lakenhal” te Leiden gedurende 1901.

Uit dit verslag stippen wij aan, dat de plaats van wijlen Mr. Dozy als conservator waargenomen werd door Mr. J. C. Overvoorde.

Met een meer doelmatige rangschikking der schilderijen en oudheden werd een aanvang gemaakt. Bij een nauwkeurig onderzoek der schilderijen bleek het, dat vele stukken dringend restauratie behoeften. Om hiertoe te kunnen overgaan riep de commissie de hulp in van den Gemeenteraad, en reeds is het bekend dat deze aanvraag met succes bekroond is.

Een belangrijke stap in de goede richting was voorzeker, dat de historische atlas overgebracht is naar het Gemeente-Archief, waar deze vaak geraadpleegde verzameling uit den aard van de zaak beter voor onderzoek toegankelijk is.

Onder de aanwinsten valt in het oog een prachtig geteekend mansportret van Lucas van Leyden, met diens monogram geteekend en 1521 gedateerd. Wij laten uit het verslag de volgende beschrijving volgen:

„De kop is zeer doorwerkt en sterk van impressie en is een zeer goed specimen van de kunst van dezen Hollandschen Dürer. De overlevering wil hierin een zelfportret zien van den meester, doch hiervoor zijn geen verdere aanwijzingen. Het vertoont geen gelijkenis met het bekende zelfportret van 1525. Waar het jaartal overeenkomt met het bezoek van Lucas aan Antwerpen, is het waarschijnlijk, dat hier een der Antwerpsche vrienden is afgebeeld. Van den linkerbovenhoek ontbreekt een gedeelte met het bovenstuk van den barret. Overigens is de teekening, behoudens een paar olievlekken onderaan, in zeer goeden staat.”

Deze kostbare aanwinst heeft het Museum te danken aan de beschikking van wijlen den conservator Mr. Ch. M. Dozy.

Verslag 1901. Museum van Oudheden te Groningen.

Met den bouw van den oostelijken vleugel van het museum is een begin gemaakt en zelfs is men hiermede reeds zoover gevorderd, dat de nieuwe bouw onder dak en glasdicht is geworden. Het door den heer C. H. Peters ontworpen museum is dus thans in zijn geheel te zien.

De aanwinsten gedurende 1901 zijn reeds voor een gedeelte in het Bulletin opgenomen.

„Haerlem.”

Te Haarlem is eene vereeniging „Haerlem” opgericht, waarover wij het volgende aan de door het bestuur verspreide circulaire ontleenen :

In hoofdzaak zal zeker het meest wetenswaardige wel bekend gemaakt zijn en kan men zich een vrij voldoende beeld vormen van het wel en wee der stad aan het Spaarne. En toch is er nog veel waarover de stedebeschrijvers zwijgen en blijven tal van vragen onbeantwoord, die recht zouden hebben opgelost te worden. Gewis is het te prijzen, dat nu en dan een duister punt der plaatselijke historie wordt opgehelderd en geen lof zal worden onthouden aan den volhardenden ijver, voor zulken verdienstelijken arbeid menigmaal besteed. Maar die op zich zelf staande nasporingen, missen wel eens het doel waarom zij werden ingesteld, al ware het alleen, dat de uitkomsten er van zonder bepaald plan worden openbaar gemaakt en hier en daar staan verspreid, waardoor zij na korten tijd zoo goed als verloren raken, juist voor degenen, die er hun nut mede zouden kunnen doen.

Deze overwegingen hebben er toe geleid eene Vereeniging op te richten, die zich, volgens de vastgestelde Statuten, tot doel heeft gekozen de bevordering der kennis van het heden en verleden van Haarlem en omstreken en den naam voert „Haerlem”.

Het voornemen bestaat een tijdschrift uit te geven, waarin over allerlei onderwerpen der plaatselijke geschiedenis in verschillende tijden, zal worden gehandeld. Hieronder worden genoemd : „mededeelingen over oude gebouwen, handel en nijverheid, geestelijke- en ambachtsgilden, vergeten Haarlemmers, bescherming van de kunst, reizen en reizigers, stads-heerlijkheden, ambten, omstreken van Haarlem enz.”

Bovendien, of wel allereerst, zal eene zaak ter harte en ter hand worden genomen, waarin de meeste Haarlemmers belang kunnen stellen. De plaats onzer inwoning namelijk, is lang bekend en beroemd geweest voor de oude en fraaie gevels, welke er, meer dan in andere steden van Holland, werden aangetroffen.

De commissie wil „een uitvoerige lijst of inventaris maken van alle oude gebouwen, huizen, en gevels, geheel of gedeeltelijk, ongerept of geschonden, bij het begin der twintigste eeuw in Haarlem nog aanwezig ; toegelicht, waar het noodig is, door eene zakelijke beschrijving, minstens met beknopte aantekeningen van ervaren hand. Hier en daar zullen eenige bijzonderheden omtrent stichters, eigenaars of bewoners bijgevoegd worden en eene voorname waarde zal het werk ontleenen aan de afbeeldingen, welke het in groot aantal zullen versieren. Daarin vooral zal eene gewenschte verscheidenheid op te merken zijn, want niet enkel gevels, maar ook onderdeelen er van, zooals ankers, wapens, maskers, gevelsteenen enz. zal men in prent brengen. Allereerst zal men dan een ligger verkrijgen van hetgeen er op het door ons bedoelde gebied nog bestaat. En wanneer de eigenaars van oude huizen aandachtig zijn gemaakt op de architectonische beteekenis van hunne panden, mogen wij

hopen, dat niet ondoordacht en wel eens noodeloos, de moker zal worden gezet in merkwaardige bouwwerken. Wij zouden wenschen, dien inventaris in den vorm van een bruikbaar boekje, voor zeer matigen prijs in ieders handen te brengen. Wellicht zou eene betere waardeering van het oude en fraaie, dat wij nog rondom ons zien, er het gevolg van wezen en zou deze eene aanleiding kunnen worden, dat de sloopingswoede wat bedaart."

Met genoeg constateeren wij de meer en meer ontwakende belangstelling op oudheidkundig gebied. De kort na elkander opgerichte vereenigen te Amsterdam, Zutphen, Tiel, Haarlem en Nijmegen zijn er het bewijs van. Mogen ook andere plaatsen hierin eene opwekking vinden.

Wij wenschen de jonge vereeniging alle succes bij haar sympathiek streven. Haarlem biedt veel wat hare aandacht waard is, en aan belangstelling zal het haar zeker niet ontbreken.

Oude Monumenten.

Arnhem.

Dezer dagen kwam het steenen gewelf boven het koor der Groote Kerk te Arnhem geheel gereed; het heeft het vroeger daar aanwezige houten vervangen. Bij het wegnemen der formeelen deed zich geene enkele zetting in het metselwerk voor, zoodat men niet bevreesd behoeft te zijn voor geheele of gedeeltelijke instorting.

De benedenhelft der schelpen van het gewelf is met baksteen, de bovenhelft met drijfsteen gemetseld. Dit laatste geschiedde natuurlijk, om aan het gewelf mindere zwaarte te geven. Het stellen der uit steen gehouwen balustrade langs het kerkdak zal weldra worden voortgezet, terwijl men spoedig hoopt te beginnen aan het gereedmaken der plannen voor de restauratie van het zuider dwars- en zijschip.

Aan de herstelling van dit deel der kerk hoopt men het volgende jaar te beginnen.

Naar het zich laat aanzien, komt de geheele restauratie der Groote Kerk over een paar jaar gereed.

(*N. R. Ct.* 28 Maart 1. B.)

Het graf, de grafombe en het beeld onder den baldakijn van Hertog Karel van Egmond in de St. Eusebius- of Groote Kerk te Arnhem.

II.

Onder bovenstaanden titel schreven wij een en ander in het Bulletin van den Ned. Oudheidkundigen Bond van December 1901.

Om meer dan een reden hebben wij gemeend die studie te moeten voortzetten, en wel, omdat wij hier en daar te angstvallig waren tot eene conclusie te komen en bleven twijfelen, en omdat er sprake van is, de grafombe en het beeld onder den baldakijn te doen herstellen.

Wij het ons nu noodzakelijk voorkomt, dat men, alvorens tot eene restauratie of herstelling van een historisch monument over te gaan, zijne geschiedenis kent, waardoor uitvoeringen worden voorkomen, die het gevolg zijn van onderstellingen en daardoor elken grondslag of bewijs missen, zij het ons vergund voor de resultaten van dit verder onderzoek nader uwe aandacht te vragen.

Wat het graf betreft, wij mogen aannemen, dat dit altijd op het midden van het koor is geweest.

Onze twijfel, of de tombe daar wel altijd zal hebben gestaan, heeft plaats moeten maken voor besliste zekerheid. Volgens Juan Christoval Calvete d'Estrella, die de reis van Philips naar de Ned. gewesten in 1552 beschreef, stond zij daar reeds in 1549. Wij zullen dien schrijver even het woord geven om te zien, hoe dit monument er toen — hoogstens 10 jaren na zijne stichting — heeft uitgezien. Dit grafmonument is, zoo zegt hij, van wit marmer, „aan de lange zijden daarvan bevinden zich, wonderschoon bewerkt, de twaalf Apostelen, aan de korte zijden onze Lieve Vrouwe en St. Anna, St. Helena, St. Christoffel en St. Maarten. Het deksel van het graf is van zwart marmer, met een beeld van Karel, die de laatste hertog van Gelderland was, gemaakt van wit marmer; aan zijne zijde heeft hij helm, handschoenen en degen eveneens van wit marmer. Aan weerszijden van het beeld bevinden zich drie leeuwen van hetzelfde marmer met de wapenschilden van alle staten, die hertog Karel bezat.”

Wij zien dus hieruit, dat handschoenen en degen sedert verdwenen zijn, maar ook, dat die leeuwen toen reeds op de tombe stonden en er dus geen reden is om aan te nemen, dat zij eenmaal die tombe droegen. Die veronderstelling vond voornamelijk haar oorzaak in het ruwe materiaal, waaruit de tegenwoordige zijn bewerkt en in hare gebrekkige of met veel minder zorg uitgevoerde bewerking in vergelijking met die van het overige beeldhouwwerk. Nu wij evenwel zien, dat die leeuwen oorspronkelijk ook van wit marmer waren, is er geen bezwaar meer ze op de tombe te laten, waarmede wij de door ons begane wetenschappelijke fout herstellen ¹⁾.

1) De wapens van Gelder, Kleef, Bourgondië en Arkel, zijnde de vier kwartieren van vaders zijde, dienen aan den rechterkant, en die van Bourbon, Bourgondië, Beieren en Berry, zijnde de vier kwartieren van moeders zijde, aan den linkerkant op de tombe te staan.

Wanneer dan, zoo hooren wij u vragen, heeft die verwisseling der leeuwen plaats gehad? Ons antwoord hierop is, dat wij de oorzaak blijven zoeken in de instorting van het gewelf boven het koor in 1633, waarop wij in ons vorig geschrift reeds wezen. Weissman ¹⁾ zegt wel, dat die gewelven niet voltooid zijn, maar wij gelooven dit reeds in ons eerste geschrift, door aanhaling eener mededeeling van den Rijksarchivaris van Gelderland en de in 1636 uitgevoerde herstellingen, voldoende te hebben weerlegd. Bovendien zijn de luchtbogen onder het dak van den kooromgang altijd aanwezig geweest en mocht het aan de architecten, aan wie in 1891 het indienen van restauratieplannen der kerk was opgedragen, gelukken, de aanzettingen van de luchtbogen boven het dak zeer duidelijk waar te nemen. Ook bij het hernieuwen van dit gewelf, dat in 1900 werd aangevangen en waarin dezer dagen — 18 Febr. 1902 — de laatste steen werd gemetseld, waarmede het opnieuw werd voltooid, werden de aansluitingen van de oorspronkelijke gewelfvelden tegen de buitenmuren nog duidelijk te voorschijn gebracht. Ten slotte bleek ons, dat het oorspronkelijke gewelf in 1560 werd gemaakt, want volgens de schepenacten werd in dit jaar door den déken van de St. Walburgskerk te Arnhem, Borchart van den Bergh en door Johan van den Bergh daartoe geld verstrekt.

Aan die instorting schrijven wij uitsluitend de groote beschadiging toe van de tombe, het beeld met bijbehorende voorwerpen en van den baldakijn. Hoe luchtig en licht de ster- en kruisgewelven in de kerken ook boven ons hoofd zweven, men achtte de uitwerking van eene instorting hiervan niet gering. Hoewel het nieuwe gewelf, wat hare graatbogen betreft, om de lichtheid van het materiaal, van Savonniere-steen is gemaakt en de gewelfvelden van de benedenste helft uit een halven baksteen en voor de bovenste helft, om gelijke redenen, uit een halven drijfsteen zijn samengesteld, vertegenwoordigt het toch nog het bescheiden gewicht van plm. 100,000 KG. Men kan zich nu eenigszins de gevolgen voorstellen, wanneer zulk een gewelf, zooals hier, van een hoogte van ongeveer 20 M. neerstort.

Die gevolgen bespeuren wij aan de tombe dan ook in velerlei opzicht. Reeds vroeger schreven wij hieraan het vernielen van den reeds in 1549 aanwezigen baldakijn, die tegen den derden pijler van het koor hangt, toe, met de daaruit gevloede vernieuwingen in 1636. Wat het beeld op de tombe betreft, hiervan merkten wij reeds vroeger op, dat het hoofd van het lichaam is gescheiden, de helm in twee deelen is gebroken en in 1664 eene herstelling werd verricht aan eenige gebroken leden van het lichaam en aan de beelden in de zijwanden. Die herstellingen zullen zich hebben bepaald door de punten der voeten en de vingers der handen — deze laatste vond men in 1804 ook geschonden — gelijk te hakken en de beelden in de nissen weder in eenigszins goeden stand te brengen. Behalve, zooals wij straks zagen, dat de handschoenen, degen en de zes witmarmeren leeuwen verdwenen, merken wij aan het beeld een geschonden neus op, is het geornamenteerd hoofdkussen aan stukken en is de zwartmar-

1) Gesch. d. Beeldende Kunst, 1889, pag. 357.}

meren dekplaat over haar geheele lengte in tweeën gebroken. Ook het overige van de tombe is geschonden, wyl verschillende nissen, met de daarin staande beelden, zijn gescheurd.

Wanneer wij hier niet op zoovele bijomstandigheden konden wijzen, zouwat de scheuren in de zijwanden aangaat, aan eene verzakking van het fundament of der grafkeldermuren kunnen worden gedacht. Nu meenen wij, zonder overijld te zijn geweest, de beschadiging geheel op rekening te kunnen stellen van de instorting van het gewelf in 1633. Wij mogen hierbij niet onvermeld laten, dat ons nader is gebleken, dat in dat jaar, den 25^{en} Juni, de bliksem in de kerk sloeg en brand veroorzaakte ¹⁾. Die brand woedde boven het koor en het middentransept der kerk, zooals uit een schilderij van 1634, door H. Breckerveld vervaardigd, blijkt ²⁾. De mogelijkheid is niet uitgesloten, dat voorschreven ramp een gevolg van dezen brand is geweest.

Wel zal de hervorming hare schendende hand ook hier hebben laten voelen, maar die beschadiging zal meer gericht zijn geweest tegen de beeldgroepen en de om de tombe staande heiligen, die echter, ondanks de aangebrachte schade, nog in goeden staat bewaard bleven. Wanneer wij bedenken, dat de kerk, na van 1566—1672 in het rustig gebruik te zijn geweest bij de Hervormden, hun den 6/16 Juni 1672, plotseling werd ontruikt, tengevolge van de inneming van de stad door de Fransche legertroepen en bij die gelegenheid het geheele garnizoen van de stad in deze kerk gevangen werd gezet, dan mogen wij ons verblijden, dat de aangerichte beschadiging niet van grooter betekenis is. Minder te rechtvaardigen, integendeel te veroordeelen, is het vandalisme, waaraan de tombe ook nog in de verlichte 19^e eeuw bloot stond door het insnijden en inhakken van initialen van den schender, waartoe deze, om toch vooral in herinnering te blijven, zelfs het gelaat van den hertog niet ontzag.

De aandachtige lezer zal hebben opgemerkt, dat de Spaansche reisbeschrijver eene andere voorstelling geeft van de beeldgroepen en beelden in den boven- en den benedenwand, dan wij in ons eerste geschrift, nopens dit onderwerp, opperden. In verband hiermede hebben wij alles nog eens nauwkeurig opgenomen. Aan het hoofdeinde bevindt zich de Heilige familie, St. Maria en St. Anna, hare moeder, beiden in zittende houding en het kind Jezus, dat op beider schoot staat. Een dezer vrouwen draagt een geestelijk of weduwengewaad en heeft in haar schoot een boek, waarop een der voeten van het kind rust. De andere is eene jonge vrouw met een weelderigen haartooi. Achter haar staat een man in geestelijk gewaad en stelt waarschijnlijk St. Jozef voor; achter eerstgenoemde vrouw staat een persoon, blijkbaar ook een geestelijk gewaad dragende en wiens hoofd gedekt is door een tulband. In de andere nis, te dezer plaatse,

1) Fr. Halma, Tooneel der Ver. Nederlanden, Mr. J. W. Staats Evers, Kroniek.

2) Deze schilderij, met eene andere afbeelding, berusten in het Arnheemsch museum van Oudheden, zie Cat. pag 4. H. Breckerveld was een beroemd wapenschilder, die in 1654 van den toren eene fraaie teekening vervaardigde naar die, welke den bouwmeester Paul Pelen, bij de verhooging hiervan in 1650 en 1651, had gediend. (G. v. Hasselt, Kroniek).

ziet men St. Christoffel, het kind Jezus door de rivier brengende, en, op zijn stok leunende, angstig naar zijn vracht omziende. Aan het benedeneinde der tombe ziet die reisbeschrijver St. Helena, waar wij St. Elisabeth meenen te zien. Welke St. Helena de schrijver bedoelt, zegt hij niet. Zeker zal hij bedoelen de moeder van Constantijn den Grooten, die zich voor de uitbreiding van het Christendom zeer verdienstelijk maakte, o. m. de kerk van het H. Graf te Jerusalem stichtte en in 360, als geestelijke zuster, in een gesticht te Rome overleed. Wij zagen in dit beeld St. Elisabeth van Thüringen, de dochter van den koning van Hongarije, Andreas II, en echtgenoot van Lodewijk landgraaf van Thüringen, die, terwijl haar man zich door ridderlijke daden onderscheidde, met ontzegging van elk genot, dagelijks 900 menschen voedde en van kleederen voorzag om, na den dood van haren echtgenoot, zich geheel aan een vromen en gestrengen levenswandel en het uitoefenen der weldadigheid te wijden, totdat zij in 1231 overleed en in 1235 heilig werd verklaard. De lezer oordeele echter na deze verklaring en de volgende beschrijving van het beeld: Een vrouw, gekleed in geestelijk of weduwengewaad en dragende een grafelijke kroon. Aan hare rechterzijde knielt een kreupele, op zijn kruk steunende, bij haar neder, een bakje toereikende, waarin de edelvrouw een stuk geld legt. In haar linkerarm draagt zij een boek, waarop een koninklijke kroon rust. Dat het andere beeld aan het benedeneinde der tombe St. Maarten is, kunnen wij toegeven, omdat deze heilige, in 316 te Pannonië geboren, tot 1452 alleen patroon dezer kerk was en, voordat hij tot den geestelijken stand overging en in 374 bisschop van Tours werd, krijgsman is geweest en opklom tot bevelhebber. ¹⁾ Het beeld draagt een Romeinsch kostuum en heeft een helm op het hoofd. Van zijn linkerschouder hangt een mantel naar de rechterzijde af, welke zijn harnas en tunica gedeeltelijk bedekt, terwijl de linkerarm gedeeltelijk omhoog is geheven, waarin hij een bevelhebbersstaf vasthoudt. Wij zagen in deze voorstelling St. Mauritius — den in 540 geboren Oost-Romeinschen Keizer, die na 20 jaren te hebben geregeerd, door Phocas, den 28 Nov. 602 werd gedood, nadat hij te voren zijne vijf zonen had zien ombrengen — het zinnebeeld van het krijgsmansleven van den hertog. In de daarnaast staande St. Elisabeth meenen wij eene herinnering te zien aan des hertogs gemalin Elisabeth van Lüneburg, die in 1572 in de stad Gelder overleed, waar zij zich na den dood van haren echtgenoot, had gevestigd, hoewel, dit moeten wij erkennen, van hare weldadigheid en haar leven ons weinig bekend is geworden.

Nu wij deze groepen en beelden afzonderlijk hebben besproken, willen wij de Apostelen ook nog even, één voor één, aan onze aandacht onderwerpen. Zij zijn te herkennen zijn aan de werktuigen, waarmede zij, sedert de 13e eeuw, gewoonlijk worden voorgesteld en, naar de meening van dien tijd, gemarteld werden. Vooraf zij echter gezegd, dat alle van wit marmer zijn en elk beeld

1) Hij stichtte het beroemde klooster Marmoutier, de oudste abdij van Frankrijk, en overleed in 400. Zijn gebeente werd in 887 van Auxerre naar Tours overgebracht en in de St. Martini kerk bijgezet.

geplaatst is in een nis, welke is ontstaan door een Romeinsche portiek perspectivisch voor te stellen. In het hoofd der nissen zijn tegen de bogen gebeeldhouwde bladeren, dolfinen, pelikanen of visschen, bij afwisseling, aangebracht. In de hoeken zijn, in de door die bogen gevormde panceelen, zeer fijn gebeeldhouwde bladornamenten, engelen- en dierenkopjes, maskers, enz. aangebracht. Het gewelf der nissen is nu eens als een schelp dan weder als een gewelf met gewelfribben voorgesteld. De beelden, alle in hautrelief, vertoonen het kenmerkende der renaissance in de beeldhouwkunst. Vooral is in de kleeding der Apostelen een goede stijl en losheid waar te nemen, die de meesterhand kenmerken. De houding der beelden is juist en ook op hunne verhouding in de verschillende groepen is gelet. Ongetwijfeld herinneren zij aan het Italiaansche beeldhouwwerk, uit den tijd van Michel Angelo (1474—1564).

Volgen wij nu, vanaf het hoofdeinde der tombe, aan de zuidzijde de rij der Apostelen, om vervolgens, aan de noordzijde, van het oosten naar het westen terug te keeren, dan merken wij achtereenvolgens op *St. Paulus* met het op den grond steunend tweehands zwaard, zooals gebruikelijk, Judas Iscariot vervangende; *St. Philippus*, met een open boek in de rechterhand en in den linkerarm en hand een langen stok (?) waarvan het onderste gedeelte verdwenen is; *St. Matthias* met den strijdbijl in den rechter- en een gesloten boek in den linkerarm; *St. Bartholomeus* met een mes in de rechter- en een open boek in de linkerhand; *St. Simeon* met beide handen een boek vasthoudende, en bovendien in de linkerhand een naar beneden gerichte en op den grond rustende zaag; *St. Thomas* met den winkelhaak in de linkerhand en de rechterhand op zijn borst; *St. Jacobus den Mindere* met een op den grondrusten de zware knots onder den rechterarm en een open boek in beide handen; *St. Mattheus* met een lans in de linkerhand; *St. Johannes* met een beker in de linkerhand, waarin zich een slang beweegt; *St. Jacobus den Meerdere* met den pelgrimsstaf in de beide handen, het napje aan een buikriem of band dragende en een schelp op den rechterschouder; *St. Andreas*, zijn kruis onder den rechter- en met den linkerarm vasthoudende en een open boek in de linkerhand, en eindelijk *St. Petrus* met één korten zwaren sleutel in de rechter- en een open boek in de linkerhand. Dat laatstgenoemde hier met één en niet met twee of drie sleutels voorkomt, is opmerkelijk, wijl deze heilige alleen op de oudste afbeeldingen met één sleutel voorkomt. ¹⁾

Bij het hoofdeinde der tombe teruggekomen, willen wij ons even afvragen, hoe St. Christoffel of St. Christophorus aan deze eereplaats, naast de Heilige familie, komt. Zijne geschiedenis of legende geeft daarop het best een antwoord. Een heidensche reus, Kananiet van afkomst, Offeroo genaamd, trotsch op zijn lichaamskracht, wilde alleen den machtigste dienen. Hij hield daarvoor den Koning en trad bij hem in dienst, maar toen hij bemerkte, dat deze voor den duivel bevreesd was, ging hij in dienst van dezen over. Toen hij waarnam, dat deze weder voor Christus vreesde en voor het kruis sidderde,

1) N. C. Kist en H. J. Royaards. Ned. Arch. voor Kerk. Gesch. VI D. pag. 451.

wilde hij in Zijnen dienst treden en plaatste zich daartoe, alleen om Christus' wil, dus zonder loon te eischen, aan den oever van een stroom om reizigers over te dragen. Des nachts, door de stem van een kind gewekt om naar de andere zijde van den stroom te worden gebracht, nam hij het kind op zijne schouderen, maar deze last bleek hem te zwaar te zijn. Angstvallig zag hij om en terwijl het kind hem toevoegde: „gij draagt niet alleen de wereld, maar ook die haar gemaakt heeft”, werd hij onder water gedrukt en gedoopt en dientengevolge als Christophorus — dat is Christusdrager — wedergeboren. Omdat hij later den marteldood onderging en onder de heiligen werd opgenomen, verbaast het ons niet, dat hij de patroon werd van schippers en veerlieden en aan de boorden onzer rivieren in hooge eere werd gehouden. Op de thans aangewezen plaats konden zij hem, in de uitoefening van zijn arbeid, elken dag aanschouwen en dit was genoeg om dien dag van ongelukken en onheilen bevrijd te blijven. Op eene houtsnede van 1423 of 1523 moet men dit bijschrift kunnen lezen:

„Christofori faciem die quacunq̄ue tueris,
Illa nempe die morte mala non morieris.”

en:

„Quand du grand Saint-Christophe on a vu le portrait,
De la mort ce jourlà on ne craint pas le trait.”¹⁾

Voor wij het beeld van den hertog op de tombe nader beschouwen, willen wij nog even wijzen op het keurig fijn en net uitgevoerd bladornament op de voetlijst en op de dragende en dekkende profielen van het dekstuk, welks uitvoering van zeer groote kunstvaardigheid getuigt.

Wat dit beeld betreft, in ons eerste geschrift twijfelden wij wel eenigszins of de rekening groot XLV pont, „van wege 't vergulden van de beeldenisse H. M. hertog Carel van Gelre”, door N. Everts, wed. W. Verbeeck, in 1635 ingediend, alleen op het beeld onder den baldakijn betrekking had. Het is ons nu gebleken, dat niet alleen de kroon van den helm, maar ook het kapje of de kaproen van den hertog en zijne wapenrusting oorspronkelijk met goud waren versierd. Zeer duidelijk is dit nog waar te nemen op het achterhoofd van den hertog, alsmede aan den zuidelijken kant, op de rugzijde, van het harnas. Deze versiering is geheel gelijk aan die van het harnas onder den baldakijn.

Ook de leeuwen, die thans een bruingele verfkleur hebben, waren oorspronkelijk geheel verguld. Dit is bij allen nog zeer duidelijk te zien. Zou deze goudbedekking geen aanleiding hebben gegeven deze leeuwen van een grover materiaal te vervaardigen, toen men de oorspronkelijke witmarmeren leeuwen, na de gewelfinstorting, wilde vervangen, daar vermoedelijk ook zij geheel of gedeeltelijk verguld waren? Het is jammer, dat onze Spaansche reisbeschrijver van de beschrijving van het witmarmeren beeld en van deze leeuwen niets zegt.

¹⁾ N. C. Kist en H. J. Royaards, *Archief voor Kerk. Gesch.* VI D. pag. 431.

De gunstig bekende schilder en kunstarcheoloog Alex. Oltmans, die in 1845 de tombe bezocht en hiervan eene afbeelding maakte, alsmede van de twee nissen aan het benedeneinde der tombe en van het beeld onder den baldakijn, ¹⁾ schrijft hieromtrent: „bij een oplettend onderzoek is ons gebleken, dat het hoofddekseel, de lijsten der harnasplaten, het maliënhemd en het kussen verguld zijn geweest en dat dit verguldsel op eenen grond van cinaber gelegd was.” Verdere sporen van polychromie ontdekte hij op het beeld niet, daar toen „in de holten van het gelaat enkel stof en vuil aanwezig was.” Opmerkelijk is het, dat deze bevoegde beoordeelaar, die naar ons bleek, de tombe c. a. aan een zeer nauwgezet onderzoek onderwierp, toen niet de sporen van de door ons opgemerkte metaalversiering vond, welke toen nog enkele jaren te voren aanwezig was. Hij bepaalde zich blijkbaar meer tot een onderzoek van het beeldhouwwerk en het verdient daarom in hooge mate de aandacht, waar hij zegt: „Bij de basreliefs hebben wij polychromische versiering opgemerkt. In de holten der haren zitten sporen van zwarte en in die van het aangezicht sporen van roodachtige verw.” Met deze wetenschap toegerust, hebben wij, met het gewapend oog, nog eens een onderzoek herhaald. Hoewel wij moeten erkennen, dat in de afscheidingen der haren van de hoofden en baarden der Apostelen zeer duidelijk zwarte verf wordt gevonden, die aan eene polychromeering dier beelden doet denken, moeten wij verklaren, geen roode verf op de aangezichten, noch eene andere op de kleeding dezer heiligen te hebben gevonden, al doet de kleur van het marmer vermoeden, dat dit eenmaal beschilderd was.

Betreffende het beeld onder den baldakijn, voegen wij volledigheidshalve bij het reeds medegedeelde, dat in 1549 vóór het beeld van den hertog het Allerheiligste Sacrement stond. Het is de meergenoemde Spaansche schrijver, die dit zegt en mededeelt. Ook Oltmans heeft in 1845 dit beeld van nabij bezichtigd. Hij zeide toen hiervan: „Dit knielende beeld heeft eene volmaakte overeenkomst met het liggende beeld. Het heeft dezelfde muts, hetzelfde harnas, doch van onder het borstharnas daalt tot aan de knieën een geele wapenrok beneden omzoomd met een rooden band; een lang eenhands zwaard komt daaruit te voorschijn en de helm staat voor de knieën. Dit beeld is geschilderd, heeft ook gouden lijsten op het harnas en als bijzonderheid een geschilderd kruis op de borst. De handen zijn tegenwoordig gebroken en liggen op de helm.”

Tijdens het leven van G. v. Hasselt werd dit beeld „een en andermaal oververwd.”²⁾

Onzerzijds moeten wij verder nog even er op wijzen, dat het beeld niet met het aangezicht naar het oosten is gewend. Wij vertrouwen evenwel,

1) *Kunstchroniek* 1845—1846.

2) G. v. Hasselt. *Het oorspronkelijk schilderij van Karel van Egmond, 1804*, pag. 6. Deze schilderij is in Arahems Museum van Oudheden.

dat dit vóór 1636, toen het beeld met den baldakijn werden hersteld, wel het geval is geweest. De opmerking evenwel van den meergenoemden reisbeschrijver, dat oorspronkelijk vóór het beeld het Allerh. Sacrement stond, kan mogelijk een biddenden stand, met het aangezicht naar de in de kerk vergaderden, rechtvaardigen.

Eindelijk nog iets over het door ons reeds medegedeelde grafschrift, dat geschilderd is in een met vruchtenranken en maskers versierde cartouche. Doet ons dit ornament, dat uit het laatst der 16e of het begin der 17e eeuw dagteekent, aan de echtheid hiervan reeds twifelen, het daarin medegedeelde geboortejaar van den hertog, 1470, doet het des te meer, daar wij in de Kroniek van G. van Hasselt lezen : „In 1467 des daghes voor Sent Martens avont, in den wynter, wart onse genedige Jonchr. Kaerle soen tot Gelre gebaeren op ten huysse to Grave, *hora nona ante prandium*”. Het jaar 1470 is derhalve niet juist en we zullen ook nader zien, dat het in de kerk geplaatste grafschrift niet oorspronkelijk is. In het meermalen aangehaald Spaansche reisverhaal worden wij met het toen in de kerk aanwezig grafschrift, „dat op een bord aan den muur tegenover het graf hing,” bekend gemaakt. Volgens eene nadere aanduiding, nl., dat zich aan de andere zijde van den muur het monument van Joost van Sasbout bevindt, is het dezelfde muur, waarop het tegenwoordig grafschrift staat. Toen luidde het : „Admirabilis magnificentiae Princeps Illustrissimus Carolus Dux Gueldriae et Iuliae, Comes Zutphaniae, Frisiorum, Groningi, Cofordia, Tencteriorumque Dominus ad aerumnas superandas ut alter Hercules natus et vario rerum turbine tota vita iactatus, ad omnes fortunae casus invictum animi robor praestabat. Christianam Inferioris Germaniae Ecclesiam pravis opinionum simulatibus pollutam pectoris vere Christiani constantia quadam, veluti ancora sacra piissime stabiliebat. Post infinita praeclarissime gesta tandem mentis iniquo vulnere confectus obdormiebat in Christo An. M.D.XXXVIII Julii die ultima, noctis hora undecima. Vixit LX annos, menses VII, dies XXI, horas XIII.” Met het oog op zijn hierboven medegedeeld geboortejaar zal LX, LXX moeten zijn en hebben wij hier blijkbaar aan een drukfout te denken. De maand Juli is bovendien een fout en moet, zooals wij straks zullen zien, Juni zijn.

Fr. Haraeus zegt in zijn „Annales ducum seu principum Brabantiae totiusque Belgii“ (1623), T. III, p. 611, dat in het boven-einde van de kerk te Arnhem een grafschrift stond, dat wij eveneens overnemen, hoewel het van het vorenstaande in hoofdzaak weinig verschilt. Het heeft aan het slot een anderen sterfdag. Ook geeft het den leeftijd tien jaren ouder, waardoor deze met dien door anderen opgegeven overeenkomt. Dit grafschrift luidt :

„Admirabilis magnificentiae Princeps illustrissimus Carolus Dux Geldriae et Iuliae, Comes Zutphaniae, Frisiorum, Groningae, Couuordae, Tencteriorumque Dominus, ad aerumnas superandas ut alter Hercules natus, et vario rerum turbine tota vita iactatus, ad omnes fortunae casus invictum animi robor gestabat. Christianam inferioris Germaniae Ecclesiam, pravis opinionum

simulatibus pollutam, pectoris vere Christiani constantia veluti sacra anchora piissime stabiliebat. Post infinita praeclarissime gesta, tandem mentis iniquo vulnere confectus, obdormiebat in Christo, anno M.D.XXXVIII. Julii die secunda, noctis hora undecima: vixit 70. annos, menses 7. dies 21. horas 14”.

Ook hier is de sterfdag, 2 Juli, een fout. Deze moet beslist op 30 Juni worden gesteld, daar hij uitdrukkelijk wordt genoemd in de getuigenis van „Augustin Pannekoeck, voormaels Diener ind Secretaris des Hoehgebaren fursten ind here Charles Hartoch van Gelre, dat hoochstgedachte Furst ind Heer in den jare XV^c acht ind dartich den lesten dach Junii omtrent elff uhren des nachts van deesen eerdtrick bynnen Arnhem in Godt den Heer gestorven was.”¹⁾ Ook uit de beschrijving van zijne begrafenis blijkt, dat hij niet op 31 Juli overleden is. Wij vinden dien als volgt beschreven: „Op manendach den 15 July is dat *Corpus* van die Hooggebaren Furst onsen genadigen lieven Heer van Gelre alhier begraven, ende van twee Raitzfrunden der stad gevolgt, welke daar veur van Bannerheren und Furstelicke Raiden elck soeven golden gulden ontffingen toe eynen langen zwarten tabbert, ende eyne rouwkoewel. Ende in allen Kercken ende Cloosteren van deser Stadt ende haer gebiede werden drye daigen voir den voorss. manendach die kloeken van 's margens biss des avents getrocken, ende dess manendach zielmyssen ende vigilien solemplick gedaen. Ende, bevoorens die begraefnisse gearrestiert were, wardt by die Gildemeysteren, Schutten, ind gemeyn Burgeren der stadt van Bannerheren, Ritterschap ind Steden gebeden ind begeert, dat zijn ff: g: alhyer in der moederkercken begraven mochte warden, want zijn ff: g: altijt in zijnen leven alhier zyn rust ind leger gehadt hadde”¹⁾.

Bovendien wijst de reeds vroeger medegedeelde ouderdom van den hertog in jaren, maanden, enz. tot zelfs in uren op den 30^{en} Juni 1538. Voor het geval, dat men nog aan de juistheid van den bovenvermelden geboortedag mocht twijfelen, merken wij op, dat Slichtenhorst, die ook zeer nauwkeurig aangeeft²⁾ zeggende van 1467: „dit iaer was vermaerd door de geboorte van dien grooten en ontzaghelijken held *Karel van Egmond*, den achtsten Hertogh naderhand van Gelder, van wien *Adolfs* gemaelin *Catharine van Bourbon* op den 9. van de Slaghtmaend ten tien uyren voor noens binnen de *Grave* in de kraem beviel.”

Wanneer het door d'Estrella en Haraeus medegedeelde grafscript van het koor is verwijderd en door het tegenwoordige vervangen, weten wij niet. Wij hebben alle reden te veronderstellen, dat Johannes Fontanus — Arnhemsch eerste predikant en de reformator der Veluwe — dit voor de Hervormden te krenkend vond. Wij lezen n.l., dat „den XVIII febr. 1588 ist resolvirt, dat Beeldt der Opverstantniss des Heren opte Choir alhier in die grote Kerk staende affthonhemen, unnd eenige spreucken der Helligen Schrift in die plaes

1) G. v. Hasselt, *Kroniek*.

2) *Geld. Gesch.* pag. 259.

tho stellen, umb alle argeeniss ut die Kercken Christi henthoruymen." 1)

Dit bevond zich zeer waarschijnlijk in het zwartmarmeren wandmonument, dat op het koor in den tegenoverstaanden muurwand is bevestigd. Tussehen de overige pijlers waren geen muurwanden, want 28 Nov. 1695 werd aan George Ripperda vergund „twee muurtjes aan het Choor in de groote Kerk gelijck met de anderen op te trekken, en daar in te stellen een marmeren plaat met zijn grafschrift." Dit grafschrift bevond zich tot 1895 op het koor ter rechterzijde van de tombe en werd toen, bij het weder wegnemen dier muurtjes, naar den kooromgang geplaatst tegen den muur, waartegen, aan de koorzijde, het laatstgenoemd wandmonument zich bevindt. In dat wandmonument, dat zeer geschonden is en waarvan J. Jelgerhuis Rzn. in 1825 eene teekening maakte, die in het Arnhemsch museum wordt bewaard, staat thans een bord, samengesteld uit mahonie- en cederhouten plankjes, waarop men leest in gothisch schrift: 2)

„Siet dat lam Godes dat de sonde des werelts wechneemt 3). Also lief heeft God de wereld ghehad, dat hij zijnen eenich geboren Sone gegeven heeft op dat een yegelyc die in hem gelooft niet verderven maer het ewige leuen hebben." 4)

Waarschijnlijk dagteekent dus het nieuwe of tegenwoordige grafschrift van Hertog Karel, dat wij in ons eerste geschrift mededeelden, van 1588 of iets later, daar het ook in gothische letters is aangebracht. Duidelijk is aan de randen van de cartouche nog waar te nemen, dat zich daaronder muurschilderwerk bevindt.

Slichtenhorst zeide reeds in 1654 van dit grafschrift, „maer de gemeyne latijnsse rijmen, die omtrent sijn graf geleesen worden, zijn zoo lam en luy-sigh, dat ick de eer van dit boek (zijne Geld. Gesch.) ende de gedachtenis van zoo een grooten Heer daer mede niet en derve bevlecken."

„*Sacer est locus, extra Meiete versifici.*"

Deze geschiedschrijver is evenwel met het oorspronkelijk grafschrift bekend geweest, want waar hij zegt: 5) „Andersins is dit sijn gemeen Grafschrift", enz. geeft hij, na den aanhef hiervan, eene vertaling als volgt:

„Karel de onoverwinnelijke, Vorst van Gelder en Gulick ende Grave van Zutveen, Heer van Vricsland, Groeninghen, Koeverden, en Drent, gelijk een tweede Hercules om ramp te over-winnen gebooren, ende al den tijd sijns leevens in verscheyde stormen en woeleryen geoeffend, die tegens alle ongelucken een ridderlijk en onbezweeken gemoed getoont heeft, ende de Christelijke kerk in de Nederlanden, welke vermits de verkeerde meeninghen ende verschillen was wagghelende, op sijne Christelijke borst als op een anker gevestigt, is na ontallijke eerdaeden eyndelijken ut herten-leed in sijne sinnen

1) G. van Hasselt. Kladder, pag. 51. (Handschrift op de Openb. Bibl.)

2) Wij hebben dit bord er eens uitgenomen, maar vonden daarachter niets meer.

3) Evang. v. Johannes I, vers 29.

4) Idem III vers 16.

5) Geld. Gesch. pag. 434.

gequetst, ende in den Heer ontslaepen op den iaere 1538, den laetsten van den Soemer-maend, na elf uyren in den nacht.”

Arnhem, 30 *Maart* 1902.

H. PORTHEINE JR.

Bolsward.

De manslidmaten van de Ned. Herv. Kerk hebben met 186 tegen 167 stemmen besloten om de Broerekerk — vroeger kapel van het Muiderbroederklooster uit de 12e eeuw — in koop af te staan aan den burgemeester van Bolsward qq. voor de som van f 5500.

De gementeraad heeft besloten tot het amoveeren van een oud gebouw, vroeger kapel van het Bagijnenklooster en gewijd aan den H. Geest (13e eeuw), sedert de laatste 100 jaren voor verschillende doeleinden gebruikt.

(*N. R. Ct.*, 4 April 1902.)

Brielle.

De heer Postema, leeraar aan de H. B. S. en directeur der Avondteekenschool te Brielle is begonnen met afgietsels te maken van de belangrijkste gevelsteen en aldaar, die later aan de oudheidkamer zullen worden afgestaan.

(Zie *N. R. Ct.* 14 Juni 1902 I. A.)

Groote Kerk te Deventer.

Door de commissie voor de restauratie worden de te verrichten werkzaamheden in de Deventer Courant van 7 April l.l. aldus in het kort omschreven :

1. Aangezien het doel niet alleen moet zijn verfraaiing maar ook *instandhouding* van het monument, strekt onze zorg zich eveneens uit tot verbetering en herstelling der kapconstructie, bedaking, beleiing enz. Daarenboven zullen dakoogen en bij den bouw passende dakvensters moeten worden aangebracht.

2. Het ontbrekende gedeelte van de borstwering aan den voet der bedaking aan de noordzijde van de kerk moet geheel nieuw worden aangebracht, terwijl de borstwering aan de zuidzijde op vele plaatsen eene herstelling behoeft.

3. Enkele ramen zullen moeten worden vernieuwd, anderen meer in overeenstemming met het geheel gebracht worden. Daarenboven ligt het in de bedoeling om alle vensters in te richten voor beglazing met in lood gezet kathedraalglas, door welken maatregel de kerk uit- en inwendig meer gloed en leven zal krijgen.

4. Het kan een ieder opvallen, dat sommige gedeelten van den buitenmuur met cement en baksteen zijn bijgewerkt. Deze onooglijke plekken wor-

den op behoorlijke wijze met tufsteen gerestaureerd, terwijl ook de bestaande tufsteenwerken op menige plaats herstelling behoeven.

5. De contreforten en fialen aan beide zijden der kerk zullen op vele plaatsen moeten worden gerestaureerd.

6. In de geheele kerk worden de gebreken in de bepleisteringen hersteld.

7. Het gewelf draagt thans zich zelf met behulp van ijzerbewapening en andere middelen. Dit levert op den duur gevaar op en het geheele gewelf zal zoodanig moeten worden hersteld, dat dergelijke hulpmiddelen niet meer van noode zijn. Zoo zullen derhalve alle geschonden deelen aan graten, sluitstenen en gewelfkappen worden hersteld en hernieuwd.

8. Uitgebroken muurwerken, zooals o. a. in het gedeelte boven de krypt te zien is, worden wederom ingemetseld.

Dordrecht.

Door de Commissie voor de restauratie van de O. L. V. of Grootte Kerk te Dordrecht zijn de restauratiewerken opgedragen aan de HH. Jos. Cuypers, architect te Amsterdam, en H. W. Veth, architect van de Herv. Kerken te Dordrecht.

Door de Commissie is van particulieren, kerk, gemeente en provincie 56000 gulden voor de restauratie bijeengebracht en er is van het Rijk eene subsidie van gelijk bedrag, in acht jaarlijksche termijnen aangevraagd.

Heerlen.

De gemeenteraad van Heerlen heeft den 30 Mei ll. eene subsidie van f 20,000 en bij bewezen noodzakelijkheid van f 25,000 verleend aan het R.-K. kerkbestuur aldaar, ten behoeve van de restauratie der kerk.

Over de geschiedenis der kerk is weinig met zekerheid bekend. Vermoedelijk dagteekent zij uit het begin der 12de eeuw.

De restauratie geschiedt volgens de plannen van Dr. Cuypers geheel in Kimraadsche natuursteen.

Bij het afbreken der zijgewelven kwamen plafondschilderingen in blauw uit de 13de eeuw te voorschijn.

Leeuwarden.

De raad van Rijk heeft besloten tot de regeering het verzoek te richten, het gemeentehuis aldaar, dat veel herstelling noodig heeft, voor rekening van het Rijk te laten restaureeren.

In het begin der 17e eeuw is dit gebouw door J. Leegwater Azn. gebouwd.

(N. R. Ct., 26 April 1902. II. A.)

De Schotsche en de Prinskerk te Rotterdam.

Vermelden eenigen tijd geleden de nieuwsbladen, dat het oude Schotsche kerkje te Rotterdam om reden van bouwvalligheid zou worden gesloopt, kort daarop brachten zij de mare, dat ook de Prinskerk ten doode stond opgeschreven.

Wij willen in het midden laten, of het eerste bericht slechts als proefballon heeft dienst gedaan, om zodoende de „vox populi” te leeren kennen omtrent de slooping van een kerkgebouw, voordat de afbraak der Prinskerk werd aangekondigd.

Wat hier ook van zij, tot op heden is bijna elke kritiek uitgebleven, weinige stemmen hebben zich doen hooren, om voor het behoud van een dezer kerken te pleiten. En toch zou het verdwijnen der Prinskerk, die bij uitstek geschikt is voor de uitoefening van den Ned. Hervormden eeredienst, uit een architectonisch oogpunt een te betreuren feit zijn en dit te meer nog, daar geen enkele gegronde reden voor slooping is aan te voeren.

Immers — en dit is zeer goed mogelijk, hetgeen wij later meer uitvoerig zullen aantonen — door de godsdienstoefeningen voor de bedeeden van de Schotsche kerk over te brengen naar de Prinskerk kan laatstgenoemd kerkgebouw behouden blijven, en na eene herstelling te hebben ondergaan, een sieraad der omgeving worden. Daar de geschiedenis dezer beide kerken aan velen onbekend is, laten wij hier eene beknopte beschrijving volgen.

De z.g. Schotsche kerk bevindt zich op den hoek der Meent en der Lombardstraat.

Oorspronkelijk de S^t. Sebastiaans-kapel genoemd, in Gothischen stijl opgetrokken, bestond zij uit een schip met koorafsluiting en was 15 meter lang bij 6.5 meter breed.

In 1627 werd aan de zijde der Lombardstraat een ingang gemaakt, terwijl in 1640 het aangrenzende huis in de Lombardstraat afgebroken en de daardoor verkregen ruimte bij de kerk werd getrokken, zoodat zij thans eene oppervlakte van 15 bij 13.5 meter verkreeg.

Kort daarop is de vloer der kerk opgehoogd en met zerken belegd, welke voor honderd gulden per zerk te koop waren.

Van dezen datum af dagteekenen de beide ellipsvormige houten gewelven, de tribune, het doophek, ja bijna de geheele kerk.

Nadat zij eenigen tijd had dienst gedaan als stedelijke Fransche school, werd zij tot omstreeks het jaar 1666 door de Schotsch-Hervormden in gebruik genomen.

Thans doet zij dienst als kerk voor de bedeeden; zij die de godsdienstoefeningen verzuimen, verbeuren tien centen van hunne bedeeing.

Uitwendig is de kerk bepleisterd.

Hoewel de muur aan de Meentzijde eenigszins overhelt, is dit echter niet van dien aard dat slooping noodzakelijk is; vermits echter het bedoelde gebouw een onooglijk aanzien heeft en geen rechtstreeksche behoefte aan een

kerkgebouw aanwezig is, kunnen wij ons alleszins verklaren, dat zij door het kerkbestuur wordt prijsgegeven.

Met de Prinsenkerk is het echter geheel anders gesteld.

Deze is opgetrokken op het terrein van de voormalige kerk van het S^t. Agnietenklooster en wordt ten noorden door de Prinsenstraat, ten zuiden door de Nieuwe Markt en ten westen door de Botersloot begrensd.

Het S^t. Agnietenklooster was van zeer ouden datum, daar in 1348 eene gracht werd gegraven, de Botersloot geheeten, langs het toen reeds bestaande klooster; deze gracht, voorzien van een houten beschoeiing, welke in 1603 door een steenen kaaimuur werd vervangen, is thans gedempt.

Terwijl reeds in 1595 het eerste huis der huidige Prinsenstraat werd gebouwd, dagteekent de Prinsenkerk van 1607–1608; wij weten nl. dat op den eersten Kerstdag van het jaar 1608 de eerste predikatie in de kerk van het Prinsenhof werd gehouden en dat zij voortaan de Prinsenkerk werd geheeten.

Destijds had zij de grootte van het middelste der tegenwoordige drie panden.

Spoedig bleek zij te klein te zijn, daar reeds kort na de stichting, in het jaar 1612, eene gaanderij moest worden bijgetimmerd, om zoodoende meer ruimte te verkrijgen, op welke wijze men zich tot 1639 heeft moeten behelpen.

In dit jaar werd op den hoek der Prinsenstraat het huis genaamd „De Blauwe Leeuw” afgebroken en de verkregen ruimte bij de Prinsenkerk getrokken, zoodat deze bijna eens zoo groot werd.

Toen ook werd de vloer der kerk opgehoogd en met zerken belegd, die voor honderd gulden per stuk voor hen, die ze begeerden, te koop waren, „*en de Heeren gaven daarvan besegelde brieven als Patrimoniale goederen*”.

Voorzien van een pand aan de noordzijde, bleek evenwel dra, dat deze vergrouting nog niet voldoende was, want reeds in 1659, dus 20 jaren later, moest een derde pand worden aangebouwd, hetgeen aan de Nieuwmarkt geschiedde. Van dezen tijd af dagteekent dus haar tegenwoordige quadratuur van 29 bij 27 meter, terwijl vier houten kolommen de kappen schraagden.

Toen in 1737 bleek, dat voornamelijk het middelste pand bouwvallig was, werd op last van de Burgemeesters de dienst tijdelijk in de Prinsenkerk gestaakt en overgebracht naar de oude Schotsche kerk.

Bij de restauratie der kerk werd de gevel en het dak van het middelste gedeelte afgebroken, nieuwe fundamenten werden aangelegd, inplaats van houten werden thans steenen pilaren opgetrokken, terwijl de gevel aan de westzijde vernieuwd en van een ingang voorzien werd.

En wederom bleek de kerk te klein, daar aan de oostzijde een gaanderij moest worden aangebouwd.

In de vorige eeuw werd de noord- en westgevel bepleisterd, terwijl aan de noordzijde twee, aan de zuidzijde over de geheele lengte onooglijke portalen werden aangebracht, waardoor de kerk veel van zijn uiterlijk schoon heeft verloren.

Gelukkig is het gedeelte der kerk boven de portalen aan de zuidzijde nog in ongeschonden staat, waardoor men tot de overtuiging komt, dat bij een even-

tueele, deskundige restauratie, wanneer de foei-leelijke portalen zullen verdwenen zijn, een zeer fraai 17^e eeuwsch kerkgebouw zal worden verkregen.

Dit is in korte trekken de geschiedenis der Schotsche- en der Prinskerk.

Wij willen thans een regel schrijven voor het behoud der laatstgenoemde kerk!

Als rede der aanstaande slooping wordt opgegeven, dat de Schotsche kerk bouwvallig is en dat beide kerkgebouwen te dicht bij de Grootte- en bij de Oosterkerk gelegen zijn.

Zijn wij goed ingelicht, dan bestaat het plan den grond der Schotsche kerk als bouwterrein te verkoopen en op een gedeelte van het terrein, waar zich eertijds de Prinskerk verhief, een lokaal te stichten, bestemd voor de godsdienstoefeningen voor de bedeeden, terwijl de overblijvende grond door verkoop zou worden productief gemaakt.

Verder zou ter vervanging der Prinskerk op een terrein, dat hiervoor reeds aan de gemeente ten geschenke is gegeven, aan den Boezemsingel in het Noord-Oosten der stad, waar vroeger een kinderspeeltuin aanwezig was, eene nieuwe kerk worden gebouwd voor de somma van 200,000 gulden.

Bij een ingesteld onderzoek naar de vermeende bouwvalligheid der Schotsche kerk is ons gebleken, dat slechts de muur aan de Meentzijde eenigszins helende is, echter niet het geringste gevaar opleverend, zoodat van bouwvalligheid geen sprake kan zijn.

Dat de beide kerken te dicht bij andere kerkgebouwen staan, kan wel een motief zijn, om niet tot oprichting van een nieuw bedehuis in dit centrum over te gaan, doch kan nimmer als argument dienst doen, om oude kerkgebouwen te sloopen.

Wij van onzen kant zijn de meening toegedaan, dat bij eenigszins goeden wil der Heeren gecommiteerden der Ned. Hervormde Gemeente één kerkgebouw kan blijven gespaard, een gebouw, dat bij degelijke herstelling een fraai stuk werk op architectonisch gebied zal blijken te zijn, een sieraad voor zijne omgeving.

Immers, de Prinskerk, die bij voortduring te klein is gebleken voor de getrouwe kerkbezoekers, die onvoldoende voorzien is van gangpaden, die wegens gebrek aan ruimte uitwendig door onooglijke portalen werd ontsierd, kan zeer gemakkelijk als armenkerk worden ingericht.

Het middelste gedeelte biedt dan meer dan voldoende ruimte voor uitoefening van den dienst, terwijl de buitenpanden als wandelgangen konden worden gebruikt. De ruimte blijft dan nog groot genoeg, om inwendig portalen aan te brengen, zoodat de buitenportalen, die de kerk ontsieren, kunnen vervallen, waardoor eene uitwendige restauratie zeer zou worden in de hand gewerkt.

In de kerk zelf behoeft — de onooglijke tribune, die dient te vervallen, niet medegerekend — slechts weinig of niets veranderd te worden.

Gaat men dus over tot slooping van het minder belangrijke Schotsche kerkje, dan kunnen de gelden, afkomstig van den verkoop van dien grond, reeds worden aangewend tot gedeeltelijke restauratie der Prinskerk.

En eenmaal van haar smakelooze aanbouwen ontdaan, eenmaal hersteld in haar oorspronkelijken bouwtrant in den 17^e eeuwsehen stijl, zal de Prinskerk, bij den eersten aanblik als eene kerk der Ned. Hervormde Gemeente kenbaar, zich haar naam van Prinselijke kerk weer waardig toonen; verjongd en verfraaid zal zij der omgeving tot sieraad strekken, terwijl de stad Rotterdam, zoo stiefmoederlijk met oude monumenten bedeed, een 17^e eeuwsch bouwwerk, dat nog in goeden toestand verkeert, zal blijven bezitten.

Wij koesteren daarom de hoop, dat nog op het eenmaal genomen besluit zal worden terug gekomen, opdat de Prinskerk, in stede van gesloopt, in haar vroegeren luister zal worden hersteld. Dan zullen de Heeren gecommiteerden der Ned. Hervormde Gemeente te Rotterdam de voldoening smaken een flink en kranig kerkgebouw voor ondergang te hebben behoord.

De dankbaarheid van het kunstlievende nageslacht zij hiervoor hun deel.

's Gravenhage, Mei 1902.

ADOLPH MULDER.

Wilsum.

Bij de restauratie van de kerk stelt men zich voor dit jaar tien houten ramen te vervangen door kozijnen van Bentheimer steen.

(*N. R. Ct.* 15 Juni 1902. I. D.)

Zutphen.

Met de restauratie der St. Walburg is aangevangen en wel met de zuidzijde van den kooromgang bij de daar 1561-1563 tegenaan gezette librerie. Twee vakken der balustrade, twee pinakels en twee ramen zullen onder handen genomen worden.

Men begint juist hier, omdat het herstel van dit deel der kerk verband moet houden met de restauratie van het grafmonument der van Heeckerens, dat zich in de kerk tegen een der te herstellen ramen bevindt.

Dit monument wordt op kosten van eenige leden der familie van Heeckeren gerestaureerd.

Is men aan den zuidkant van den kooromgang gereed, dan zal men met het oostfront van den noorder dwarsbeuk beginnen, dat men ook nog voor den komenden winter hoopt klaar te krijgen. Daarmede is dan de geheele restauratie van dezen beuk voltooid.

(*N. R. Ct.* 29 April 1902 I. B.)

Naar aanleiding van het door de Regeering verzocht uitvoerig rapport over de beschrijving van monumenten, werd door een commissie uit het bestuur een bezoek gebracht aan Düsseldorf, Berlijn, Schwerin, Münster en Parijs.

Door de besturen van Gelre en van de Geldersche Commissie voor Oudheidkunde en Geschiedenis is een adres gericht tot de Provinciale Staten van Gelderland om eene subsidie voor het behoud van voorwerpen van archaeologische of geschiedkundige waarde als grafzerken, doopvonten e. d.

Boekbeoordeeling en -Aankondiging.

Dr. H. MIREUR, *Dictionnaire des ventes d'art faites en France et à l'Étranger pendant les XVIIIe et XIXe siècles. — Tableaux, Dessins, Estampes, Aquarelles, Miniatures, Pastels, Gouaches, Sépias, Fusains, Emaux, Éventails peints et Vitraux.* Tom. I, Paris, L. SOULLIÉ e. a. 1901. 4°.

Reeds bestaan er vele werken als waarvan hierboven de titel is afgedrukt. Hoet heeft al in 1752 een voorbeeld gegeven, Ch. Blanc deed in 1857 in Frankrijk iets dergelijks, en in 1888 volgde George Redford in Engeland met twee zware kwartjnen. Veel gebruikt worden ze stellig, die onvermijdelijke hulpbronnen, waar het er op aan komt, de geschiedenis van eenig kunstwerk na te sporen. Deze en dergelijke werken vullen elkander uitnemend aan, maar vormen te zamen nog lang niet het geheele materiaal dat bijeengebracht zou kunnen worden. Daarom is het zeker een loffelijke onderneming, hierin tegemoet te komen. Ja, zoo nuttig is zelfs iedere poging hiertoe, dat wij met dankbaarheid alles aanvaarden, ook wanneer de uitvoering zeer veel te wenschen overlaat.

De heer Mireur getuigt zelf in zijn voorrede dat zijn werk niet volledig is, maar hij verzekert toch met een niet geringe zelfvoldaanheid dat het het compleetste van dien aard is, iets wat wij gaarne beamen, maar wat wij niet beamen, dat zijn mededeelingen steeds zeer nauwkeurig zijn.

De schrijver heeft zijn onderzoek willen beperken tot de veilingen van twee eeuwen. Dat hij niet na 1900 gegaan is, is te begrijpen, want ergens moest hij toch afsluiten, om de eenheid in het af te werken programma te bewaren, maar dat de veilingen in de zeventiende eeuw niet nagegaan zijn, is ongetwijfeld verkeerd gezien. Catalogi uit dien tijd zijn alle hoogst zeldzaam, en daarom was juist uit dat tijdperk een herdruk het meest gewenscht.

De nu behandelde twee eeuwen leveren overigens reeds stof in overvloed. Op de meer dan 3000 veilingen die behandeld zijn, hebben de werken van bij de 30000 kunstenaars geparadeerd!

Het resultaat van het onderzoek naar die 3000 veilingen is geboekt op de namen der kunstenaars in alphabetische volgorde. Dit systeem is goed. Maar van iederen kunstenaar zijn de werken in chronologische volgorde gerangschikt

naar de data der gehouden veilingen, en dit is beslist niet goed. Want bij een kunstenaar, wiens werk veel op veilingen voorkomt, is het zoeken nu zoo bezwaarlijk, dat er vaak niet aan te beginnen is. Hier had een systematische volgorde gekozen moeten zijn volgens de behandelde onderwerpen. Voor die kunstwerken, waarvan het onderwerp niet blijkt, of waarvan deze niet of slechts moeielijk gesystematiseerd konden worden, zooals van landschappen, had de nu gevolgde rangschikking dan nog altijd opengestaan.

De afmetingen zijn zoo mogelijk steeds aangegeven en de prijzen, waar die bekend waren, alle gereduceerd tot francs.

Over de volledigheid van het gebruikte materiaal zal men zich een denkbeeld kunnen vormen, wanneer ik er op wijs, dat de twee delen van Hoet's catalogus geëxcerpeerd zijn, maar dat het zeer belangrijke supplement van Terwesten vergeten is, en vooral wanneer ik in herinnering breng, dat de heer Mireur het geheele materiaal door George Redford bijeengebracht ongebruikt heeft laten liggen!

Maar nu iets over die nauwkeurigheid, waar de schrijver zoo prat op is. Het zou langdradig wezen alle fouten en foutjes op te sommen in de spelling der namen, in de bijgevoegde jaartallen en in de kleine historische bijzonderheden. Daarom slechts een bloemlezing bijeengegaard bij het doorbladeren om de soort en het gewicht der fouten aan te toonen.

Willem van Aelst (hier genoemd Vander Aalst) is gerangschikt bij de Aa, zijn oom Evert (genoemd Ernest) bij de Ae. Is van den eerste het geboortjaar maar zes jaren te vroeg aangegeven, bij den laatste staat als geboortjaar 1558, in plaats van 1622 en als sterfjaar 1602, in plaats van 1657.

Bij den etser Jan van Aken uit de zeventiende eeuw zijn verschillende schilderijen van Hans van Aken uit de zestiende eeuw ondergebracht.

Als geboorteplaats van Ryck Aertsz. wordt Wickmort genoemd, waarin slechts met moeite Wijk-aan-Zee te herkennen is.

Nu nog, NB. in 1902, durft Dr. Mireur met Jacob Walter van Assen voor den dag te komen.

Van zekeren Jacob Dirck Abels, geboren in 1803, wordt een maanlicht vermeld op de verkoop van de collectie Willem III, Amsterdam 1713.

Na van Guillaume Akersloot, „peintre et graveur Hollandais”, diens portret van Frederik Hendrik vermeld te hebben, volgt later nog eens Wilhelm Axersloot, „graveur flamand”, met hetzelfde portret.

Een allernaangenaamste operatie heeft zich Jan de Baen moeten laten welgevallen. Bij één portret heet hij Jean Baan, bij eenige andere Jean van Baan, en bij nog eenige andere Jean van der Banck (deze laatste op de auctie Pietersix in 1903!).

Maar het fraaiste vond ik bij Cornelis Ploos van Amstel. Deze is voor Dr. Mireur een Italiaansch graveur uit het midden der zestiende eeuw. De schrijver vergat helaas er de verklaring bij te geven, hoe een Italiaansch graveur uit het midden der zestiende eeuw prenten heeft kunnen maken naar teekeningen van Rembrandt, van Goyen en Metsu.

Aan het slot van deel I staat al een supplement over de letters A en B, waarbij velen met belangstelling zullen kennis maken met den „graveur allemand” S. Ampsing!

En niettegenstaande dit alles kan het toch wel eens zijn nut hebben, het werk op te slaan. Maar dan moet ik toch steeds een zeer nauwkeurige controle aanbevelen.

Amsterdam.

E. W. MOES.

W. MARTIN. *Gerard Dou, Translated from the Dutch by CLARA BELL, London, George Bell and sons 1902. 8°.*

Daar ik reeds in den vorigen jaargang van dit tijdschrift een uitvoerige bespreking gewijd heb aan dit werk van den heer Martin, kan ik bij het aankondigen van deze vertaling kort zijn.

Vooreerst moet ik den schrijver geluk wenschen met het feit, dat zij verschenen is. Het is nu eenmaal de vloek der Nederlandsche kunsthistorici, die den moed hebben hunne onderzoekingen in de landstaal uit te geven, dat de kring van lezers uiterst klein blijft. In Duitschland neemt men er eenige notitie van, in Frankrijk, Engeland en andere cultuurstaten absoluut geen. Thans zijn de vele resultaten, die de heer Martin met zijn onderzoekingen verkregen heeft, niet meer besloten tot een klein kringetje.

Deze vertaling of liever omwerking is verschenen in de bekende serie der „Great masters in painting and sculpture.” Daarom moest zij zich aansluiten bij de andere deelen van die reeks wat de indeeling en de behandeling betreft, waardoor het wetenschappelijk karakter natuurlijk iets te lijden heeft gehad, maar waardoor tevens de leesbaarheid vermeerderd is.

Ook de lijst van Dou's werken is aanmerkelijk ingekort en nu gerangschikt naar de verblijfplaatsen.

Wat een bijzondere bekoring aan het keurige boekje geeft zijn de illustraties, want van niet minder dan 41 van Dou's schilderijen zijn meestal goedgeslaagde reproducties gegeven. Maar waar men met het illustreeren zoo royaal te werk is gegaan, daar komt het mij jammer voor, dat slechts schilderijen van Dou zelf afgebeeld zijn. Tot recht verstand van den tekst ware het toch zeer nuttig geweest, ook eenige werken van zijn leermeesters en leerlingen te laten zien. En dan waarom alleen schilderijen en niet één teekening, zooals de prachtige oude vrouw in het Britsch Museum?

Amsterdam.

E. W. MOES.

Modern drukwerk.

Het onschuldige naschrift bij mijne aankondiging van Pit's *Goud- en Zilverwerk* heeft vrij wat meer de aandacht getrokken dan ik verwacht en bedoeld had. Van verschillende zijden werden mij briefkaarten gezonden, en ook mondeling werd mij door velen betuigd, dat ik gesproken had naar hun hart. En nu komt nog de strijdlustige heer Kalf, die (ik weet niet hoe en waarom) bij het geval betrokken blijkt te zijn, mij de eer aandoen uitvoerig te betoogen, dat „mijn oordeel ongegrond” is. Het doet mij leed, dat de redactie mij niet (volgens de gewoonte in dergelijke gevallen) in de gelegenheid heeft gesteld, om even in een naschrift te repliceren. Want ik heb als antwoord niet veel te zeggen.

Vooraf een woord van verweer tegen eene aantijging van den heer Kalf. Hij verwijt mij overhaasting, en wel op drie gronden: 1°. Ik heb de lijst van platen niet opgemerkt. Juist; het doet mij leed, en ik heb dit al betuigd. Maar mijn verzuim was geen gevolg van overhaasting. Ik heb den tekst nauwgezet gelezen en de platen met aandacht bewonderd; maar de tusschen beiden geplaatste lijst is mij ontgaan, omdat de heer Kalf heeft goedgevonden ze zorgvuldig tusschen twee witte bladen te verstoppen (gewis omdat dit „mooi” was). Overigens kan deze quaestie ter zijde gelaten worden, want zij heeft niet het geringste te maken met het geval, dat ons bezighoudt: het drukken van een boek in vierkantjes zonder alinea's. 2°. Ik zou de witte regels tusschen den tekst niet hebben opgemerkt. Dit is *niet* juist; ik weet niet, wat den heer Kalf aanleiding gegeven heeft tot deze bewering. Ik heb de regels natuurlijk *wel* gezien: het is inderdaad onmogelijk het niet te doen, als men den tekst leest. Maar ze voldeden mij niet. Vroeger plaatste men alinea's en (bij groote afscheidingen eene enkele maal) een regel wit. De regels zijn door den heer Kalf behouden; maar de alinea's zijn weggelaten. En daarover beklagde ik mij. 3°. Ik zou niet hebben opgemerkt, dat de titel met letters in twee grootten gedrukt is. Zal ik het bekennen? Ook dit was mij niet ontgaan. Aanvankelijk wel; maar toen ik mij er toe zette om den titel over te schrijven, bemerkte ik, dat de letters van den eersten regel iets grooter waren dan die van den tweeden. Ik kon toen de verleiding niet weerstaan het geschrevene te behouden, en het heeft mij bijzonder vermaakt, den heer Kalf met nadruk te hooren verklaren, dat „de letters van den eersten regel 36 punten hebben (lees: houden), de andere 28.” Want niet daartoe drukt men een titel in twee lettersoorten, om later genoodzaakt te zijn den lezer over dit feit in te lichten. Het geval schijnt mij typisch voor de inrichting van dezen titel: *als men hem bestudeert*, kan men er gemakkelijk uit opmaken, wat de inhoud van het boek is. Maar ik heb eene andere opvatting van het doel van titels, die den lezer met één oogopslag over den inhoud van het boek moeten oriënteren.

Maar al genoeg over mijne beweerde overhaasting; ik kom ter zake. De heer Kalf is zoo goed geweest het verschil tusschen ons beiden (zonder het te willen) kort en duidelijk te formuleeren. Hij vermeldt als iets merkwaardigs, dat mij „werd toegestaan in dit tijdschrift *een zoo uitsluitend aesthetisch onder-*

werp als de druk van een boek ampel te bespreken"; ik daarentegen zou eerder geneigd zijn mij te verwonderen, dat in dit tijdschrift, gewijd aan den dienst van het schoone, een onderwerp (thans „ampel") besproken wordt, dat *niet alleen niet uitsluitend, maar zelfs niet in de eerste plaats* aesthetisch moet heeten.

De heer Kalf erkent zich alleen te hebben laten leiden door de overweging, „dat het mooi stond"; maar door het flauwe grapje, dat ik zijne keus zou hebben willen doen bepalen door de omstandigheid, dat iets „leelijk stond", geeft hij niet volkomen mijne bedoeling terug. Ik ben integendeel van oordeel, dat een boek er niet is om bekeken, maar om gelezen, gebruikt te worden. En deze overweging behoort n. i. vóór alle andere de keus van den druk te bepalen. Indien de heer Kalf eerlang tot de ontdekking kwam, dat een stoel met naar voren gebogene leuning mooier was dan eene stoel, waarvan de leuning iets naar achteren helt, dan zou hij, naar het schijnt, zich haasten dergelijke stoelen te bestellen. Ik voor mij geef de voorkeur aan mooie stoelen boven leelijke; maar ik zou toch stellig weigeren den stoel van den heer Kalf te accepteren en allerminst geneigd zijn den maker daarvan een compliment te maken. En ik zou de bezoekers van den heer Kalf niet benijden, al genoten zij van het schouwspel, hoe hij zelf, van zijn werkstoel af, zijne stoelen op zijn gemak zat te bewonderen. Een stoel moet vóór alles gemakkelijk zijn om op te zitten. Zoo ook hier: een boek moet allereerst gemakkelijk zijn om te lezen, *duidelijk* gedrukt. Zoo blijf ik dus van oordeel, dat de lezers van het boek van den heer Pit geene reden van dankbaarheid hebben aan den heer Kalf, die natievlijk erkent, dat zijne „manier van drukken geheel (sic!) werd aangegeven door technische en aesthetische overwegingen." En al erken ik gaarne, dat de druk bijzonder fraai is, ik moet er bijvoegen, dat de heer Kalf bepaaldelijk een slechten dienst heeft bewezen aan dit boek, welks inrichting nu eenmaal eenige aanleiding gaf tot misvatting over hetgeen de schrijver daarmede bedoelde. Met belangstelling verneem ik thans, dat het boek bedoelde een catalogus te zijn. Welnu, ik verklaar gaarne, mij moeielijk eene voorstelling te kunnen vormen van den gedachtengang, die er toe geleid heeft, zelfs een naar inhoud zoo weinig samenhangend boek, als een catalogus met wetenschappelijke inleidingen, te drukken op onafgebrokene regels. De roode hieroglyphen, die tot afscheiding dienen (en waarvan de heer Kalf thans wel zoo goed is, ons de verklaring te geven) bevredigen mij volstrekt niet. En als men mijne roode stipjes of kruisjes verwerpt, omdat zij te sterk spreken, antwoord ik, dat juist dit de bedoeling was, waarmede ik ze voorstelde.

De heer Kalf beroept zich op het voorbeeld van de „allereerste typografen". Het was mij niet geheel onbekend, dat dezen ook gehandeld hebben zooals de heer Kalf, en dat er tegenwoordig een streven bestaat hen ook hierin na te volgen. Maar het is mij steeds voorgekomen, dat dit streven eenige aanleiding kon geven tot verbazing. Volmondig erken ik, dat de kunstindustrie van vroegere geslachten ons in vele opzichten ten voorbeeld kan strekken. Maar het schijnt toch wel eenigszins zonderling, om zich ten voorbeeld te kiezen de producten eener kunst,

die, volgens de technische uitdrukking, nog „in de wieg” lag. Zie bijvoorbeeld thans, nu het elektrische licht zich baanbreekt, de pogingen der industrie om ons hanglampen te leveren voor de nieuwe lichtstof. Aanvankelijk kreeg men te zien kroonen voor gaslicht, op onbeholpene wijze veranderd en voor het nieuwe doel pasklaar gemaakt. Eerst langzamerhand heeft de werkman zich aan de oude manier ontworsteld; thans ziet men nu en dan nieuwe vormen, allereerst doelmatiger voor de nieuwe bestemming, maar daarbij ook veel behaaglijker voor het oog. Zoo ook met de proto-typographen. Ik geef toe, dat hun drukwerk in vele opzichten fraaiër is dan het werk der moderne drukkers, dat geleden heeft onder de haast en de jacht naar goedkoopheid van onzen tijd. Maar voorbijzien mogen wij toch niet, dat de eerste drukkers namaaksels leverden van de oude handschriften, wier schrijvers gewoon waren het dure perkament te sparen. Hij, die wel eens dergelijke handschriften gebruikt heeft, (ik bedoel niet de afschriften van eene serie oorkonden of andere kleine stukken, maar teksten van tractaten van eenigen omvang) weet bij ondervinding, dat het eenvoudig onmogelijk is, in zulk een handschrift eene plaats, die men zoekt, terug te vinden zonder het geheele stuk met aandacht te lezen. En bij de navolgingen dezer handschriften, geleverd door de eerste drukkers, wordt dit euvel nog erger; want deze drukkers bezaten natuurlijk nog geen overvloed van verschillende lettertypen, en zij vonden het waarschijnlijk ook lastig, om met letters van verschillende grootten te drukken. Welnu dan, men zij bereid die eerste drukkers te bewonderen om hun fraai drukwerk; men trachte de goede qualiteiten daarvan na te volgen. Maar men volge niet na de zwakheden, die het noodzakelijk gevolg waren van het gebrek aan ervaring, dat het werk der prototypographen ongemakkelijk maakte in het gebruik. De dorst naar schoonheid doe het streven naar bruikbaarheid niet vergeten.

S. MULLER Fz.

Inderdaad ben ik van meening, dat een stoel met „naar voren gebogene leuning” mooier is, dan een waarbij de leuning naar achteren gebogen zou zijn. En ik vertrouw dat de heer Muller bij nader inzien ook wel een stoel, welks leuning zich achter den rug bevond, minder fraai zou achten. Overigens stem ik met bovenstaande beschouwingen volkomen in. Alleen in de toepassing is er meeningsverschil: de heer Muller en zijne correspondenten vinden een boek moeilijk leesbaar, dat anderen (waaronder den ondergeteekende) voorkwam ongewoon duidelijk gedrukt te zijn. Jammer, dat zelfs het nageslacht niet kan uitmaken wat hier de waarheid is.

J. K.

De redactie acht deze zaak thans voldoende toegelicht en sluit de debatten erover.

Urnen-Vondsten in Drenthe.

Onder dezen titel vind ik in den eersten jaargang van dit Tijdschrift, p. 125 vlg., van de hand van Mr. J. G. C. Joosting een betoog, dat de in 1899 en 1900 in grooten getale, bepaaldelijk in het eerstgenoemde jaar, in het Oosten van Drenthe gevonden urnen en vaatwerk, in het algemeen zijn te beschouwen als echt en onvervalscht, en tevens „dat zij niet zouden dagteekenen van den tijd der reeds bekende urnen, maar ongeveer 1000 jaar oud zijn”. Aan deze laatste stelling wordt vastgeknoot en moet daaraan tevens weder als grondslag dienen, de verwoesting der „stad Hunsow” door de Noormannen in het begin der 9^e eeuw na Christus.

Het eerste gedeelte van dit betoog laat ik thans onbesproken, in afwachting nog steeds van wat het onderzoek door de Commissie van Bestuur van het Prov. Museum te Assen in de Nieuwe Rotterdamsche Courant van 16 Nov. 1901 toegezegd, ons zal brengen. Een toezegging uitgelokt door mijn openlijk uitgesproken twijfel. Maar met klem en kracht moet ik opkomen tegen het tweede deel, waarin men de eene stoute bewering op de andere stapelende een luchtkasteel van conjecturen en onjuistheden voor een gebouw op wetenschappelijken grondslag wil doen doorgaan.

Dit waar te maken, en aan te toonen dat de zaak allerminst is uitgemaakt, is het doel der volgende regelen. Misschien kan het tevens zijn nut hebben der Commissie aan te wijzen, in welke richting en op welke wijze haar nader onderzoek *niet* moet plaats hebben.

In het aangehaalde stuk zijn eigenlijk twee personen aan het woord, en wel dr. Pleyte en mr. Joosting, de steller er van. De eerste constateerde in gezelschap van den laatste, zoowel op de in het Museum te Assen als bij een zekeren heer Hiegentlich, wonende aldaar, aanwezige voorwerpen „de aanwezigheid van Frankische ornamenten”. Die voorwerpen bestonden uit „karaffen met stoppen”, „suikerpotten met deksels”, „vaasjes van allerlei vorm, soms door een of meer tusschenschotten verdeeld in 2, 3 of 4 afdeelingen”, terwijl de bedoelde stoppen „somwijlen menschenhoofden vertoonden”, en „ook voorkwamen eene soort bank op 4 pooten, waarop een hond of schaaap lag”, niet daaraan bevestigd, maar los. Men vond daarenboven nog bij Hiegentlich „een staand kruis, waarom zich een slang windt, zittende menschen, honden en beeren, enz., o. a. ook een soort peperbus met betrekkelijk groote gaten”. Nu volgt er, en dit trekt de aandacht in hooge mate: „Terstond kon dr. Pleyte vaststellen, dat zij waren vervaardigd op dezelfde wijze en van gelijke stof, als de kandelaars in de oudste Christen-kerken in ons land, zij waren eveneens rood gekleurd; het kruis met den slang deed natuurlijk denken aan christelijke ornamentiek”. „Ook werd overeenkomst vastgesteld van enkele voorwerpen met urnen uit de heemsteden”. Men ziet en dit wordt ook door den schrijver gezegd: „Van urnen kon men eigenlijk niet spreken”, de voorwerpen „vertoonden een type, gansch en al afwijkende van de tot nu toe gevondene.”

Het door dr. Pleyte gewezen vonnis zij in de allereerste plaats ter toetse gebracht, in verband met de thans nog aanwezige corpora delicti. Hieronder zijn te verstaan de voorwerpen, die in het Prov. Museum van Drenthe zijn opgenomen, blijkens de door de Commissie aan Gedep. Staten uitgebrachte verslagen. Daaronder bevinden zich alle typen boven aangeduid ¹⁾, de overige zijn uit den aard niet meer te controleeren. In de verslagen omtrent het Rijks-Museum te Leiden ²⁾ tref ik ook eenige voorwerpen aan van dezelfde herkomst. De vindplaats wordt in dat over 1898 aangegeven als: „de heidevelden bij Exlo en Odoorn”. Bij „een kroes of beker, aan den buitenwand met golflijnen, ruiten en cirkeltjes versierd”, leest men de nadere aanduiding: „Nabootsing van Frankisch aardewerk”. Terwijl in het genoemde verslag alleen sprake is van vaatwerk, en in één object de aanwezigheid van verbrande menschenbeenderen wordt vermeld, vind ik in het volgende opgegeven: „Standaard in de gedaante van een kruis op voetje. . . Om het kruis slingert zich een slang”, verder nog een „zittend beeldje” en een „zittende hond”. Deze voorwerpen worden zonder meer als „Frankisch” aangeduid, evenals ook de „hals van een kannetje”. Dit voorwerp werd volgens het verslag „gevonden boven in een grafheuvel”, boven „den bodem van een Germaanschen pot”, die te voorschijn kwam onder uit voormelden heuvel, „zoodat”, concludeert de verslaggever, „uit die twee voorwerpen blijkt, dat het Frankische aardewerk tot de secundaire begrafenis heeft behoord”.

Dr. Pleyte grondt zijn gevoelen op 1°. de aanwezigheid van Frankische ornamentiek, en 2°. op de aanwezigheid van christelijke motieven op voorwerpen, vervaardigd op dezelfde wijze en van dezelfde stof als de kandelaars in de oudste christen-kerken.

Frankische ornamentiek. Met hoeveel eerbied wij ook het oordeel in deze soort van zaken van den in den dienst vergrijsden Directeur van het Rijks-Museum van Leiden vernemen, toch veroorloven wij ons hem de vraag te stellen: Wat bedoelt gij eigenlijk daarmee? En nu kan het zeker niet onjuist zijn het antwoord te zoeken in zijn groote werk: „Nederlandsche oudheden van de vroegste tijden tot op Karel den Groote”, en de daarbij gevoegde platen.

Ik heb dit werk met het oog op de vraag, die ons bezighoudt „durchaus studirt, mit heissem Bemüh'n”, en het resultaat is eenigermate geweest als dat van dr. Faust bij zijne studie van alle menschelijke wetenschappen:

„Da steh ich nun, ich armer Thor!

Und bin so klug als wie zuvor.”

Wat toch is het geval? Hoewel dr. Pleyte geen eigenlijk systeem geeft, maar meer gemeentesgewijze de in de onderscheiden provincies gevonden oudheden registreert, maakt hij toch tusschen het gevonden vaatwerk zekere onderscheidingen. Onderscheidingen, die zich dan eens richten naar de vindplaats, dan weder naar den vermoedelijken tijd van vervaardiging, of wel naar

1) Zie bepaaldelijk Nos. 1639, 1640, 1643, 1645 en 1646 van het Verslag over 1899.

2) Verslagen omtrent 's Rijks Verzamelingen van Geschiedenis en Kunst over 1898 p. 156 vlg. en over 1899 p. 1834.

de makelij of de vervaardigers, en juist door den gansch verschillenden aard van grondslag en wijze der bepaling niet anders worden dan etiketten in een verzameling. Deze hebben natuurlijk waarde om den weg er in te vinden, vooral voor hem, die de verzameling beheert, maar geven daardoor ook juist licht aanleiding aan anderen tot het maken van gevolgtrekkingen uit de gebruikte benamingen, die deze niet kunnen hebben bedoeld, blijkens de met de bewuste etiketten samenhangende toelichting.

Gaan wij nu die toelichting in dezen, d.w.z. het bovengenoemde werk van dr. Pleyte nader na¹⁾, dan vinden wij als oudste soort van urnen en vaatwerk door hem genoemd, dat der steengraven, hoofdzakelijk bij of in den omtrek van de hunnebedden gevonden. Geen typische vorm, ornamenten (meestal gestippelde lijnen) aangebracht met den nagel of een puntig stokje, soms met een witte stof gevuld.²⁾

Dan volgt de door dr. Pleyte genoemde Gallo-Belgische of na-Keltische urn, gewoonlijk in den vorm van een beker, dikwijls van geele of bruine aarde, van tamelijk fijne makelij, versierd met een ornament in lijnen, die aan vlechtwerk doen denken, en het geheel soms het aanzien van een mand geven. Men vindt deze urnen ook in Denemarken en op de Zuidkust van Engeland, waar „de Belgen, de oude volksstam, eertijds lang woonden”.³⁾ Wij laten de vraag, tot welk volk de hunnebeddenbouwers hebben behoord, natuurlijk hier ter zijde. Uitgemaakt is zij zeker niet, ook niet voor dr. Pleyte. En allerminst door dezen, als hij de laatstbedoelde urnen na-Keltisch noemt, bewezen, dat de Kelten ooit Drenthe of de Veluwe hebben bewoond. Behalve steenen beitels en hamerbijlen worden bij deze urnen dikwijls bronzen voorwerpen van dezelfde soort en versierselen aangetroffen.

Nu tot een jongere periode overgaande, daar in haar gezelschap reeds dikwijls, buiten en behalve bronzen voorwerpen en kralen van gebakken aarde of glaspaste, worden gevonden fragmenten van ijzeren wapens, welke aan die uit de La Tène-periode doen denken, noemt dr. Pleyte twee andere soorten van urnen, die inderdaad eigenaardige kenmerken vertoonen.

En wel ten eerste de zoogenaamde „Anglo-Saxon urns”, die vrij talrijk in Engeland en op de Westkust van Sleeswijk-Holstein zijn aangetroffen en hier te lande hoofdzakelijk op de Veluwe en in Drenthe worden gevonden. Het zijn meest tamelijk groote urnen met bolle versieringen in gebogen lijnen, van fijn zwart aardewerk⁴⁾. Zij zouden wijzen op den doortocht der Angelsaksers,

1) Het is niet mogelijk de bij het betoog eigenlijk onontbeerlijke afbeeldingen te voegen. Ten behoeve van hen, die controle zouden willen uitoefenen, voeg ik de bladzijden van het werk en de nummers der platen, die het in den tekst gestelde bewijzen en veraanschouwelijken, in de noten bij.

2) Vergelijk onder meer Afd. Drenthe de platen en Nos. V. 1; XI 1; XV; XVI 1; XXXI 5, 6, 7; XLIX 2, 4; LV 5, 6; LXIII 2; LXV 1, 2.

3) Afd. Drenthe, pag. 39, 69 en 81. Platen XLV 1; LXIX 3; LXXVI 1-4. Afd. Gelderland p. 52 Platen XII 1, 2, 3; XIII 7; XVIII 5; XXII 1; XXIII 3.

4) Afd. Drenthe, p. 49 vlg. en 82 vlg. Platen LVII; LVIII; LX 14 en 15; LXXVI 6, 7; LXXVII 1, 2, 3; LXXVIII 3 en 17; hoewel de laatste niet zulk een bijzonder type vertoont.

Afd. Gelderland, p. 72. Platen XIX 11; XX 1; ten aanzien der laatste is het nog al opmerkelijk, dat als tijd van herkomst die van Lodewijk den Vrome wordt aangegeven.

Vergelijk ook nog Afd. Friesland p. 29, Plaat VI 9, welk stuk daar »Saxisch» vaatwerk wordt genoemd; en Plaat XII 9, dat als zoodanig p. 39 niet wordt vermeld.

door ons vaderland en hebben in elk geval hun naam aan dien volksstam ontleend. De vondsten in Engeland, bij deze urnen gedaan, en het feit dat zij daar werden aangetroffen boven Romeinsche begravingen, wijzen inderdaad op een tijd van vervaardiging van de 3^e tot de 5^e eeuw.

Naast dit vaatwerk spreekt dr. Pleyte van een in den tijd tamelijk wel daarmede overeenkomend, en tevens in een eenigszins latere periode voorkomend type, waarbij dergelijke voorwerpen als boven worden gevonden. Zij strekken zich territoriaal over een veel grooter deel van ons vaderland uit, maar ook eveneens over een langere tijdruimte, daar door dr. Pleyte als tijd van ontstaan ook die van Lodewijk den Vrome wordt genoemd. Hier echter mist de tamelijk vaste grondslag, die voor de vorige soort de vondsten in Engeland boden. Dr. Pleyte spreekt hier in verband met de door hem bepaaldelijk in Gelderland aangetroffen oude, zoogenaamde Hessen-wegen, van Hessen- of Frankisch vaatwerk. En gelijk hij nader aangeeft is het zeer bijzondere dier Frankische urnen de spitse buik ¹⁾ en een ornament, bestaande uit „opgelegde ribben of banden, waarin indrukseken van allerlei aard”, waaraan men „terstond het Frankisch aardewerk” kan „herkennen”, zooals „dat in groote menigte gevonden is te Wijk bij Duurstede, Katwijk en Domburg”. ²⁾ Tevens worden ons als typisch Frankisch ook nog genoemd tamelijk hooge potten, een soort kruiken, rondom herhaaldelijk parallel geribd, en met een korte tuit bovenaan. ³⁾

Beziet men nu de afbeeldingen van de quaestieuse voorwerpen in het Museum te Assen ⁴⁾, dan zal men zien dat geen enkel eenige gelijkenis heeft noch in vorm, noch in ornament met de door dr. Pleyte typisch Frankisch genoemde, en bij enkele waarvan inderdaad Frankische munten zijn gevonden. Een omstandigheid die op zichzelf natuurlijk nog niet veel bewijst ⁵⁾, maar die wij laten gelden. Echter dr. Pleyte gaat veel verder en spreekt uitdrukkelijk van Frankisch aardewerk, waar het, gelijk hij zelf beweert, geen „uiterlijke ken-teekenen draagt”. ⁶⁾ De bedoelde aanduiding wordt dan gemotiveerd, hetzij door het vinden der objecten in de buurt van de bovenbedoelde Hessèn-wegen ⁷⁾, of met het oog op hetgeen aan ijzeren voorwerpen daarin of in de buurt is aangetroffen ⁸⁾, of wel in verband met beide omstandigheden ⁹⁾. Zijn dit enkel

1) Afd. Drenthe, p. 34, Plaat XXXIII 8; echter zonder ornament. Dit was tot 1898 toe de eenige urn in Drenthe, die door dr. Pleyte voor Frankisch werd verklaard.

2) Afd. Friesland p. 114 Plaat XLIII. Op de daar voorkomende afbeeldingen is echter juist bedoeld ornament niet aan te wijzen; wel echter Afd. Friesland, Plaat XXX 4; Afd. Gelderland, Plaat XIX 7; XXII 5 en 6; Afd. Batavia, Plaat II 2 en 3.

3) Afd. Friesland, Plaat XIII 7; XIX 4 en Afd. Gelderland, Plaat X 7.

4) Zie afbeeldingen in de Bijdragen tot de kennis van de Provincie Groningen. Dl. I stuk 2.

5) Zooals bij de pot, afgebeeld Afd. Friesland, Plaat IX 1.

6) Afd. Gelderland, p. 40, Plaat IX.

7) Afd. Gelderland, p. 39 vlg. Plaat IX 2 tot en met 7; XVII; XIX 1, 2, 3, 8 en 9; XXV 2, 3 en 7.

8) Sterk sprekend is hier de boven in noot 2 bedoelde vondst te Termunten, waar alleen de aanwezigheid van een ijzeren ruiterspoor de aanduiding als Frankisch bepaalt, terwijl gelijk gezegd het typisch Frankisch ornament absoluut niet te vinden is.

9) Afd. Gelderland p. 14, Plaat IV 1 tot en met 5, verg. 6 en 7; voorts nog Plaat II 7 en p. 7, in verband met den spitsen buik der bedoelde urn.

versierde kralen of bronzen voorwerpen, dan wordt wederom een enkele maal van gelijksoortig vaatwerk als van Saksisch gesproken ¹⁾, terwijl een kenmerkende „Anglo-Saxon urn” onder de Frankische verdwaald raakt ²⁾. Bovendien springt het in het oog, dat, waar deze bovengenoemde criteria het al of niet Frankische moeten bepalen, met name de aanwezigheid van ijzeren voorwerpen, zooals gezegd ook gelijkende op die uit de La Tène periode afkomstig, ten aanzien van den tijd der vervaardiging de naam Frankisch absoluut waardeels is. ³⁾

Er is echter meer, dat de betrouwbaarheid van dr. Pleyte als gids bij de beantwoording der vraag, waarover het in dezen gaat, meer dan twijfelachtig doet zijn.

Dit is nog niet het geval, waar wij naast het bovenbedoelde en daarvan afgescheiden genoemd vinden het vaatwerk uit de Friesche terpen afkomstig, en als zoodanig als Friesch aangeduid ⁴⁾, hoewel ook andere urnen daarin, en in niet geringe hoeveelheid, voorkomen ⁵⁾. Bedenklijker wordt het echter, als wij, wat wij aanvankelijk in de afdeeling Friesland zonder bijzondere nadere opmerkingen vermeld vinden, en later als overeenkomende met dat van de laag gelegen Drentsche plaatsen aangeduid ⁶⁾, in de afdeeling Drenthe onder een geheel nieuw hoofd gecatalogiseerd aantreffen. En wel vinden wij dan in overeenstemming met de door Hooft van Iddekinge opgestelde hypothese gesproken van „de potten en voorwerpen der heemsteden . . . eigenaardig, broos aardewerk, meestal lichtgrijs van buiten en zwart op de breuk” ⁷⁾, daarbij dik en poreus. De bolle vorm is hier typisch. Dit vaatwerk, dat hoofdzakelijk is gevonden in de uitgeveende plassen bij Paterswolde ⁸⁾, wordt tot denzelfden

1) Afd. Gelderland p. 41. Plaat IX 9 en 10, verg. 11 en 12.

2) Afd. Gelderland p. 72 vlg. Plaat XIX 10 Men helpt zich dan uit de moeilijkheid door van een »Saksisch-Frankische begraafplaats” te spreken. Verg. ook Plaat XX 1 en 3, en het daarover p. 73 gezegde.

3) Nadat het bovenstaande reeds was geschreven, kwam mij nog in handen de jongst verschenen aflevering van het werk van dr. Pleyte, en moet ik erkennen, dat het vaatwerk door hem afgebeeld Afd. West-Friesland, Plaat II, eenige overeenkomst in vorm en ornament vertoont met de gewone typen onder dat, hetwelk in dit schrijven nader wordt besproken. Echter — en dit is te merkwaardig om het onopgemerkt te laten — t. a. p. pag. 7 lezen wij omtrent die in de Leusdensche heide gevonden urnen: »Het is ruw vaatwerk met kiezels vermengd. De potten zijn met beenderen gevuld; meestal vindt men er slechts een in een grafheuvel. De versiering bestaat uit kepers, nagelindrucksels, kleine cirkeltjes en horizontale lijnen. Stukjes van een *Frankisch potje Merovingisch*, werd in een der heuvels als *secondaire begraafing* gevonden”. Ik heb gecursiveerd, en wensch hierbij nog op te merken, dat tot mijn groote teleurstelling van de groote menigte »typisch Frankisch vaatwerk” te Wijk bij Duurstede, Katwijk en Domburg opgegraven, nog geen enkele afbeelding in het werk is te vinden. De hoop is nu gevestigd op de vijf platen die nog verschijnen moeten.

4) Verg. als voorbeelden Afd. Friesland Plaat III 1 en 2; XXI 15, XXVI 2 en 6, XXXI.

5) Verg. Afd. Drenthe p. 57.

6) Afd. Friesland p. 144 en Plaat XLVIII 4a en 5. Te voren werd in dezelfde afdeeling van dergelijk vaatwerk of niets gezegd, zooals bij Plaat XXIII 2 en 8 en XXIX 1, of wel medege-deeld, dat het afkomstig was uit Oost-Friesland of Groningen. Zie l. c. p. 28, Plaat V 3.

7) Afd. Drenthe p. 52 vlg.

8) Afd. Drenthe Platen LIX 2, 3 en 4, LX 1 tot en met 13. Verg. ook Platen LI 3; LXIII 3 en 4, LXV 3 en 8.

tijd als de „Anglo-Saxon urn” en wel speciaal tot het midden der 5^e eeuw, gebracht ¹⁾, en in zekere mate tegenover de Germaansche urnen gesteld ²⁾. Ook nu nog buigen wij eerbiedig het hoofd, al fluistert een ongeloofige stem reeds, dat juist dat vaatwerk meer met de plaats, waar het werd vervaardigd, uitstaande zoude kunnen hebben, dan met de afstamming van hen, die het hebben gemaakt. Zooals gezegd, wij buigen het hoofd, maar kunnen dit toch niet meer, als wij nu nog in Drenthe plotseling vernemen van een afzonderlijk soort van urnen, aan de „Markenbewoners” ³⁾ aldaar eigen, daar wij in onze onschuld meenden, dat de oude Drentsche nederzettingen allen marken waren, en de cultiveering van den bodem in bedoeld gewest oorspronkelijk in dien vorm van grondbezit heeft plaats gevonden. Één enkel voorbeeld van het tegendeel zal dr. Pleyte niet licht kunnen vinden.

Ons geloof in en ons geduld met dien gids zijn echter ten einde, als wij naast alle voorgaande groepen en daarvan afgescheiden, herhaaldelijk genoemd en omschreven vinden een categorie van urnen en vaatwerk, die dr. Pleyte aanduidt eenvoudig met den naam van „oud-Germaansch”, en dit meestal waar de urnen afkomstig zijn uit grafheuvels of grafvelden ⁴⁾. Is hier geen tegenstelling met alle vorige bedoeld, en dit is toch wel geheel onaannemelijk ⁵⁾, dan blijkt dat deze rubriek gelijk staat met die, in vele verzamelingen, vooral in vroeger tijd, aangeduid met den naam: Diversen. Dit wordt inderdaad bevestigd, wanneer men nagaat wat hier wordt ondergebracht. Waar dr. Pleyte de door hem vaststelde typen niet aanwezig vindt en waar geen voorwerpen bij het vaatwerk

1) Bovendien lezen wij hieromtrent l. c. p. 57 nog: »De beschavingsvorm der heemsteden in de gemeente Eelde is dus waarschijnlijk aan Saxische bewoners ontleend... van Frankischen invloed op dezen zijn sporen aanwezig.” Verg. ook p. 45.

2) Men zie l. c. p. 54, wat daar wordt gezegd omtrent »stamverschil” van de »bouwlieden die den vasten grond tot woning kiezen en die bewoners, welke hun hutten op palen bouwen”, en vergelijk de zin p. 64, waar wij omtrent de gemeente Assen lezen: »De oudste bevolking zoowel als de latere germaansche en de bewoners der heemsteden hebben hier bewijzen van hun bestaan achtergelaten.”

3) Deze Markenbewoners hebben iets geheimzinnigs over zich. Zij verbranden hun dooden en zetten de resten bij in grafheuvels in urnen »van zeer groote afmeting min of meer ruw bewerkt”, die niets »bijzonder merkwaardigs” aanbieden, en zijn te beschouwen als overblijfselen van »andere stammen dan Keltische.” L. c. p. 16/17, Plaat XVIII en XIX 1 tot en met 4 (verg. bij 4 ook de fragmenten van een urn, afgebeeld Afd. Friesland Plaat XXX 7 »die laat Frankisch” heet p. 93). Zij »schijnen deze stammen (nl. de Celto-Belgen en Saxen) verdrongen te hebben” in de gemeente Beilen (p. 82), maar van de Germaansche bewoners, die der Marken in het begin onzer jaartelling, is eene woonstede en zijn grafheuvels overgebleven” in de gemeente Vries (p. 61). Elders bijv. in Gelderland, waar toch ook tal van marken gevonden worden, is geen sprake van dezen min of meer geheimzinnigen volksstam. Zie Afd. Gelderland p. 90. Over tamelijke groote urnen te Vlachtwede gevonden, vinden wij Afd. Friesland p. 119/120 niet anders meegeedeeld, dan dat zij met het oog op het Romeinsche reukfleschje, dat daarbij zoude zijn gevonden, »tot de eerste eeuwen onzer jaartelling” zijn te brengen. De afbeeldingen zijn vrijwel gelijk aan die van Afd. Drenthe Plaat XVIII.

4) Dit is bij dr. Pleyte voor deze rubriek een gewichtige omstandigheid, hoewel de urnen geen bijzondere kenmerken opleveren. Zie Afd. Drenthe Plaat II 1, 2 en 5, p. 45/46; bij de laatste werd ook een bronzen voorwerp gevonden, Plaat LXVI 3. Afd. Overijsel Plaat VII 2, 3, 4 en 5, p. 18; Afd. Gelderland Plaat II 5 en 6; ook p. 7; bij de laatste werd een vuursteen mes gevonden. Plaat XIII 9 en p. 53.

5) Vreemd blijft dan een zinsnede als: ». . . . werden verschillende voorwerpen opgedolven Germaansche, Romeinsche, Frankische,” Afd. Gelderland p. 7.

zijn gevonden, die wijzen op een jongeren tijd van vervaardiging, of wel de eene omstandigheid met de andere in strijd komt, daar staat de groote vergaderbak klaar om alles op te nemen, wat elders niet kan worden geplaatst. ¹⁾

En is dit zoo, dan volgt daaruit onvermijdelijk en noodzakelijk, dat aan die aanduidingen geen verdere gevolgtrekkingen mogen worden vastgeknoopt, dan zooals gezegd de zoodanige, die op classificatie betrekking hebben, maar niet de zoodanige, die anders uit de gebruikte woorden zouden voortvloeien.

Op het betrekkelijke geval toegepast, brengt dit alles ons tot het resultaat, dat omtrent den tijd van vervaardiging der bewuste objecten en omtrent den volksstam, tot welken de vervaardigers zouden hebben behoord, niets vaststaat, en daarop geen ander licht wordt geworpen dan door de ongetwijfeld Christelijke motieven, die bij sommige er van worden aangetroffen. En het is juist daarom, dat ik in mijn, tot de Commissie van Bestuur van het Prov. Museum te Assen gericht schrijven meer bijzonder op het vaststellen van echtheid en herkomst dier voorwerpen aandrong. Ook bij dr. Pleyte en mr. Joosting is het argument daaruit getrokken van doorslaand gewicht; immers juist die omstandigheid doet hen deze gevolgtrekking maken: „Vrij zeker konden dus deze voorwerpen geacht worden 800 à 1000 jaar oud te zijn”. Merken wij nu nog op, dat bij „enkele voorwerpen . . . overeenkomst werd vastgesteld met urnen uit de heemsteden”, en dat de „tonnetjes, die om hunne vormen jonger moesten zijn dan uit den Romeinschen tijd, konden dagteekenen uit den Frankischen”, dan hebben wij daarmede alles medegedeeld, wat de gezegde onderzoekers in de voorwerpen zelve tot de genoemde tijdsbepaling leidde. Ook, als wij de beide laatste argumenten laten gelden, dan kan men, nog afgezien daarvan dat de tijdsbepaling omtrent de urnen uit de heemsteden hoogst onzeker is, toch daarmede niet komen tot een nauwkeuriger dateering dan die, welke met het oog op de Christelijke ornamentiek mocht worden aangenomen.

Hiermede kunnen wij afstappen van het betoog, hetwelk meer bijzonder de gevonden objecten betreft, om nu over te gaan tot dat, hetwelk zich hoofdzakelijk baseert op de vindplaats, En hier is mr. Joosting, naar het schijnt, alleen aan het woord. In den aanvang vernemen wij, dat „in de omstreken van Odoorn en Emmen” althans eenige der betrekkelijke urnen werden opgegraven. Eenige bladzijden later wordt de reden opgegeven, „waarom juist toen al die voorwerpen voor den dag kwamen”, en hooren wij, dat voor de „verharding van wegen in den omtrek van Odoorn” keien noodig waren, en dat de arbeiders het wel „zoo gemakkelijk” vonden „de straten van Hunsow op te breken”, dan elders die steenen met meer inspanning te gaan zoeken. „Bij dat plunderen van Hunsow groeven zij enkele kleinere heuveltjes om”. En daaruit kwamen dan de gevonden objecten te voorschijn, „terwijl de oude soort urnen alleen gevonden werd in grootere verhevenheden van den grond”.²⁾

1) Verg. de vorige noot en ook Afd. Gelderland Plaat I 2, 3, 4 en 5; omtrent deze urnen wordt gezegd p. 6: „Al deze stukken komen uit eene Germaansche begraafplaats. . . en leveren niets bijzonder karakteristieks op om nader den tijd te bepalen”.

2) Dit moet als onbewezen en, naar ik meen, ongegronde stelling, voor rekening van Mr. Joosting worden gelaten.

En volgt er dan : „onder een laag humus door de hei gevormd en minstens een eeuw of meer oud, ongewoelde grond, werd gevonden meestal gele gewoelde grond, met de hand te verwerken, waarin die voorwerpen geborgen waren. Enkele dier heuveltjes waren zeer langwerpig en bevatten ongeveer 40 stuks”. Daaruit kwamen geleidelijk „honderden en honderden stuks” te voorschijn.

Den dag na de bovenbedoelde bezichtiging der voorwerpen zelve, begaven beide heeren zich op weg ten einde „een onderzoek ter plaatse” te ondernemen. Odoorn en Exlo werden in hun Zondagsrust gestoord, „het terrein werd onderzocht en bevonden als was verhaald.” Welk terrein ? Uit het voorafgaande volgt het terrein, waar volgens de kaart in het werk van dr. Pleyte, gemaakt naar die, in het boek der Drie Podagrissen voorkomende, Hunsow zou moeten hebben gelegen, en waar het dan ook gewoonlijk den vreemdeling, zoo hij te Exlo daarnaar vraagt, wordt gewezen. Overigens geschiedde er dien middag niet veel bijzonders : „enkele achtergebleven scherven werden medegenomen”, en „een stuk vaasje met Frankische motieven” werd opgegraven.

Wat was het resultaat ? „Alleszins was . . . het onderzoek geslaagd en de gemoederen”, in beroering gebracht door den geopperden twijfel omtrent echtheid en herkomst der gevonden voorwerpen, „keerden weer terug tot hunne oude rust. Ook Gedeputeerde Staten, die . . . inlichtingen hadden gevraagd omtrent de echtheid van het voor het subsidie gekochte, konden gerust gesteld worden”. Et tout était pour le mieux dans le meilleur des mondes, dank zij het volgens mr. Joosting's verklaring zoo welgeslaagd optreden der heeren.

Maar . . . er is een maar. Ik wil niet herhalen wat het gerucht — mr. Joosting hecht daaraan, zij het dan als het een *erf*gerucht is — omtrent het bedoelde onderzoek heeft doen bekend worden, en ook wil ik er niet op wijzen, dat toen ik in den zomer van 1901 het bewuste terrein heb doorkruist, er nog een groote uitgestrektheid niet omgegraven was, en er dus nog gelegenheid te over was geweest om systematisch te werk gaande een afdoende opgraving van een der „langwerpige heuveltjes” te doen plaats hebben. Er is een ander punt, naar men zou zoo zeggen, in deze zaak wel van eenig belang, maar door mr. Joosting bij zijne hypothese omtrent Hunsow volkomen over het hoofd gezien. En dat is dit, dat volgens het verslag der Commissie van al de in het Museum opgenomen voorwerpen, die door vorm en makelij zoo zeer de aandacht trokken, *slechts één* op het bewuste terrein is gevonden. Al de overige, welke van daar herkomstig zijn of heeten te zijn, vertoonen de gewone typen. En dat eene wordt omschreven als „een langwerpige, vierkante steenroode urn met overstekend bovenvlak, in 't midden voorzien van een langwerpig deksel, alles fraai versierd”. ¹⁾ De verklaring voor de plotselinge frequentie van het

1) Verslag 1899, p. 34, No. 350 (223). De »kanvormige urn met stop,” Verslag 1899 p. 52 No. 583 (456) is in de nabijheid van Hunsow gevonden, en mag mijnentwege, niettegenstaande de tamelijke onbepaaldheid der vindplaats hierbij worden geteld.

vinden van vaatwerk gaat dus niet geheel op, maar, en dit is van meer gewicht, de urnen te Hunsow gevonden leveren geen van de gegevens, waarop de bepaling omtrent den tijd en de vervaardigers, van dr. Pleyte en mr. Joosting steunt. Integendeel, de voorwerpen met de speciaal Christelijke motieven zijn of in het Odoornerveld of nabij het Valtherspaan, en dus minstens op een uur afstands gevonden. Daarbij komt, dat de eerste aanduiding is uiterst vaag, daar het Odoornerveld zeker eenige kilometers in het vierkant beslaat, terwijl ook ten aanzien der meeste voorwerpen, die in de gemeenten Emmen, Odoorn en Sleen omstreeks dien tijd werden gevonden, dit het geval is. Het onderzoek juist betreffende voorwerpen, van wier echtheid en herkomst de vaststelling het meest van belang was, kan dunkt mij zelfs met den besten wil allermint geslaagd en afdoende heeten. De in de gemoederen teruggekeerde rust was dus slechts een ijdele waan.

Hoe stelt nu mr. Joosting zich voor, dat het eigenaardige vaatwerk, hetwelk, naar hij meende, ter plaatse in zulke overstelpende hoeveelheid was gevonden, in den grond is geraakt. Ook hier geen schijn of schaduw van aarzeling of van besef der moeilijkheden, aan de oplossing der vraag verbonden. Alles is voor zijn de eeuwen doorborenden blik klaar en helder. „Als vaststaand kan nu (!) worden medegedeeld, dat ter plaatse waar de stad Hunsow zoude gelegen hebben, in vroeger tijden geweest is een dorp, aangelegd op dezelfde wijze als de oude dorpen daar in den omtrek. De Valtherbrug verbond dit dorp oostwaarts met het Groningsche. Blijkbaar waren de huizen (hutten) van hout en leem, immers geen spoor van steen hebben zij achtergelaten. Eene raseering in oorlogstijd, waardoor zij in de vlammen opgingen, is aan te nemen. Dat dit zoude geschied zijn door de Noormannen in 808 onder Olaus, zoon van den Deenschen koning Godfried, is zeer goed mogelijk, doch niet zeker, doch in verband met het erfgerucht mag wel aangenomen worden, dat omstreeks 808 (à 900) een dorp daar, waar later Hunsow werd aangewezen, van den aardbodem is verdwenen.

„En dit is van groot belang voor onze zaak. Het vermoeden rijst toch bij ons op, of niet, toen de vijandelijke krijgers naderden, de bewoners en omwoners van het verdwenen dorp hunne voorwerpen voor huishoudelijk gebruik aan den bodem hebben toevertrouwd, of wel dat zij dit gedaan hebben omstreeks dien tijd. Na de raseering van het dorp is hunne be- waarplaats geraakt in het vergeetboek en eerst thans weder aan den dag gelegd.”

Het behoeft geen betoog dat de gansche redeneering staat of valt met de bevestigende of ontkennde beantwoording der vraag: Heeft Hunsow, hetzij als stad of als dorp ooit bestaan? Hieromtrent geeft mr. Joosting niets nieuws, maar bouwt hij op hen, die vóór hem dit onderwerp aanroerden, speciaal, zooals natuurlijk is, op mr. Pleyte.

Nieuw en oorspronkelijk is de conjectuur omtrent het ter plaatse zoo talrijk voorkomen der bewuste voorwerpen, hetgeen echter, zooals reeds is aangetoond, is een fantaisie van mr. Joosting. De conjectuur is dus tamelijk wel een over-

bodigheid, en verdient aldus geen bestrijding. Wel echter is ter plaatse, blijkens de meer genoemde verslagen, een vrij groot aantal der gewone typen van urnen, een enkele gevuld met overblijfselen van verbrande menschenbeenderen, gevonden, en dus wijzende op een brandbegroefing. Ware dus de veronderstelling, dat daar ook een stad of dorp zoude hebben gestaan, juist, dan had men het vreemde verschijnsel eener begraaftplaats *in* of *op* het terrein der vestiging, der voor de woonplaatsen der levenden bestemde ruimte zelve. Een verschijnsel op zich zelf reeds zoo onwaarschijnlijk, en met alle bekende en waargenomen feiten strijdende, dat dit alleen reeds het vroeger bestaan van een stad of dorp meer dan twijfelachtig zoude maken. Daarbij komt, dat de aanwezigheid eener begraaftplaats op het terrein, waar volgens de meer genoemde kaart Hunsow zoude hebben gelegen, door de aanwezigheid der thans nog nabij gelegen buurtschappen voldoende en op zeer natuurlijke wijze wordt verklaard.

Maar, naar het mij voorkomt, is het geheele bestaan van Hunsow, als hoedanig dan ook, een „erfgerucht”, dat, niet op waarheid, maar op verbeelding berustende, niet den grondslag van eenig historisch betoog kan uitmaken, en definitief naar het rijk der legenden moet worden verwezen. Om mijn betoog volledig te maken, zal ik de juistheid der laatste stelling nog hebben te bewijzen, voor zoover in dezen natuurlijk bewijs mogelijk is, of wil men dus liever: waarschijnlijk maken. En dit wel eenigszins uitvoerig, omdat juist het door mr. Joosting geschrevene, bewijst, hoe gevaarlijk dergelijke „erfgeruchten” kunnen worden.

Van waar het erfgerucht omtrent en de naam van Hunsow? Het eerst vinden wij hierover het een en ander te boek gesteld door den Coevorder predikant Johan Picardt, die, zooals nog onlangs zoo terecht door dr. L. Knappert is aangetoond ¹⁾, niet den spot heeft verdiend, welken zoo dikwijls het door hem medegeedeelde heeft opgewekt. Maar is het waar qu'il ne méritait pas cette indignité, even waar is het, dat men voorzichtig moet zijn hem met een excès d'honneur geloofwaardig te achten in alles, wat hij buiten en behalve zijne kennelijk fantastische verhalen mededeelt.

Wat zegt deze dan nu omtrent de zaak, die ons bezighoudt ²⁾? Na eerst te hebben verhaald van een inval der Denen onder Olaus, zoon van den koning Gottrick of Godfrid, in Friesland, waarbij dezen ook Groningen zouden hebben geplunderd en in de asch gelegd, vervolgt hij: „In de Landtschap Drenth hebbense onmenschelyck te werck gegaen, met haer slepende alderhande vee, en gevangen nemende mannen, vrouwen en kinderen”. En vervolgt hij: „Ick houdet ganschelyck daervoor, dat in dese Deensche furie verwoestet zy de vermaerde Hunse”. Daar nu eigenlijk niemand het rechte „van dese Hunse” weet, deelt Picardt daaromtrent „eenige bedenkingen” van hem zelve mede en wel de volgende:

„De Hunso” ligt, zooals nader wordt omschreven, dicht bij den oorsprong der „Hunesus”, dus van de Hunze „in 't Oosten van de Drenth”. Die rivier,

1) Zie De Volksalmanak voor 1900 p. 21 vlg.

2) Chronyck der Landtschap Drenthe, uitgave 1660 p. 165 vlg.

in zijn tijd reeds klein en „een stuck weegs toegedrooght”, was vroeger „groot en navigabel”, zoodat hij voor scheepvaart geschikt was, blijkens de vele overblijfselen van schepen, daar uit den grond te voorschijn gehaald. Dan merkt hij op, „dat het pleyn, alwaer dit oude gestichte voortijds gestaen heeft, is seer ampel en ruym, met een heelen hoop straten, die met vlinten of kesselincksteenen beleght en bestraet zijn”, in verschillende richting, „en tusschen dese straten kan een verstandigh oogh perfect sien de pleynen, daer voortyds de huysen of hutten gestaen hebben”. Er is daar dus „in ouden tijden een populeuse woonplaetse geweest, bewoont van een hoopen mensehen”. Daarbij komt dan nog „het oude erfgeruchte, dat nimmer sal uytsterven” (daaraan heeft P., naar het blijkt, tot nu toe wel gelijk gehad), namelijk dat „voortyds een stad aldaer soude gestaen hebben”, aan een „navigabele riviere gelegen”. En dringt hij aan : „Dit is alles waer”.

Hierna verklaart hij de bewuste stad noch voor Romeinsch noch voor Frankisch, bepaaldelijk omdat hij „met sonderlinge curieusheit dit pleyn doorsocht, maer. . . nooyt het minste greyntjen van kalk of backsteen aldaer (heeft) konnen vinden noch ghewaer werden, dat 'et van anderen aldaer ooyt gevonden zy gheweest”. Zij moet dus ouder zijn geweest en zegt hij : „Ick houdet gantschelyck daer voor dat 'et int eerste geweest zij een recht nest der reusen”. Deze stelling ziet hij bevestigd in den naam : „Hunso”. „Wat is”, zoo vraagt hij verder, „Hunso anders geseyd als Hunsow? En wat is Hunsow anders gheseydt, volgens d'oude Duytsche spraecke als een awe of owe, dat is een veldt of stuck landts der huynen of heumen?” Na de verdelging van dit geslacht der reusen, dat na het opvaren der rivier, „op dese Hunso sieh heeft ter nedergeslaghen”, „is het seer gelooflyek. . . dat dese Hunso daernaer wederom van dese landtsaten bewoont en geïncorporeert is geworden” en deze daar tot de verwoesting door de Noormannen hebben gewoond.

Bezien wij deze mededeelingen van Picardt wat naderbij, en ontdoen wij ze van hetgeen hij klaarblijkelijk aan de feiten en het erfgerucht heeft toegevoegd, dan kunnen wij, dunkt mij, slechts vaststellen, dat hij zelf heeft waargenomen met veldkeien geplaveide plekken, die hem aan straten deden denken, niet ver van den oorsprong der Hunze, terwijl er in zijn tijd verhalen liepen omtrent een stad, die in het Oosten van Drenthe en niet ver van den oorsprong der Hunze zou hebben bestaan. Het verdere en bepaaldelijk ook de naam Hunsow is uitvloeisel van 's mans vruchtbaar brein en zijn sterk ontwikkeld geloof aan reusen. Toch heeft hij blijkbaar de zaak tamelijk nauwkeurig opgenomen en heeft het hem getroffen, dat van de huizen der oude stad, en hij weet niets van een dorp, in het geheel geen overblijfsels zijn gevonden. Ook daarvoor moet hij een verklaring hebben, en hij vindt die in een verwoesting door de Noormannen of Denen. Het verdient opmerking, dat de bronnen ¹⁾, waaruit

1) Zie over de bronnen voor zijn werk de bovenaangehaalde studie van dr. Knappert. Mij wil het zeer onwaarschijnlijk voorkomen, dat Picardt o. a. een der twee bekende MSS van de Narracio quaedam zoude hebben gehad. En ik houd het er voor, dat hij voornamelijk uit gedrukte werken heeft geput. Hoe dit zij, mr. Joosting zal, naar hij in een zijner Verslagen omtrent het Rijksarchief in Drenthe mededeelt, spoedig zijn licht over dit vraagstuk laten schijnen.

Picardt zijn bericht omtrent een door hen gedanen inval in Friesland kan hebben geput, wel afweten van de verwoesting van Groningen, maar daarmede dan ook ophouden. ¹⁾ Het zou mij te ver voeren, en ook ontbreekt mij de gelegenheid daartoe, om den oorsprong van dit bericht verder in bijzonderheden na te gaan, maar toch mag, naar ik meen, de inval in Friesland op den door Picardt gestelden tijd niet als historisch vaststaand worden aangenomen, terwijl omtrent latere met betrekking tot het deel van Friesland, waar zij zouden zijn geschied, geloofwaardige en nauwkeurige berichten ontbreken. ²⁾ De gevolgtrekking ligt voor de hand, dat de verwoesting van Hunsow, een verzinsel is van Picardt, uitgedacht pour le besoin de la cause. Intusschen, had werkelijk ter plaatse die stad bestaan, dan ware de mogelijkheid dier verwoesting, maar dan in den loop der 9^e of 10^e eeuw niet uitgesloten. Dit echter blijft juist de vraag en daarvoor heeft Picardt geen andere argumenten dan het erfgerucht, en de vlinten of keien, naar vorm en ligging gelijkend op het plaveisel van straten, waarvan er volgens zijn zeggen gebruikt zijn voor de bestrating van Coevorden na de laatste fortificatie ³⁾, dus na 1607, terwijl er echter ook van elders zijn gehaald, zooals hij tevens mededeelt.

Terecht is op de meerdere waarschijnlijkheid van het laatste dan ook gewezen door de schrijvers van den Tegenwoordigen Staat ⁴⁾, die zich ook met de andere beweringen en stellingen van Picardt op dit punt niet zeer ingenomen betoonen. Immers zij durven ze „niet hoger dan verdigtselen aanmerken, die, ten besten genomen, al den grond hunner waarschijnlijkheid hebben in eenige erfgerugten of overleveringen en vergezogte naamsafleidingen. . . . waarop in zaken van dezen aart doorgaans weinig te bouwen is.” En waarlijk zij hadden het zoover niet mis. In hunnen tijd werd „een uitspringend gedeelte van den zoogenaamden Hondsrugge, bij het gehucht Valte” gehouden voor de plaats, „waarop in vroeger tijd eene stad, Hunsow genaamd, zoude gebouwd zijn geweest”. Van de stad zelf was destijds niets meer overgebleven dan de plaats, waarop zij zou hebben gestaan, en de naam. Het erfgerucht sprak in dien tijd dus ook nog

1) Zoo bijv. de Kroniek van Joannes Gerbrandi à Leydis, Lib. V Cap. 25. Voor het eerst volledig uitgegeven in de Annales Rerum Belgicarum van Franciscus Sweertius, Frankfort 1620, en wel p. 85/86. Deze stelt echter het feit ongeveer een halve eeuw later. Ook Heda, welken Picardt in de uitgaven van 1612 en 1643 kan hebben gekend, vermeldt zeer kort iets van een verwoesting van Groningen door de Noormannen, uitg. 1643 p. 41. De eenige schrijver (reeds ten tijde van Picardt gedrukt) die hieromtrent iets uitvoeriger is, is, voorzover ik heb kunnen nagaan, Winsemius in zijn Chronique ofte Historische Geschiednisse van Vriesland (1622). Hij is f°. 84/85 tamelijk uitvoerig omtrent de verwoesting van Groningen, maar spreekt niet over Drenthe.

2) Blijkens de eenigszins uitvoeriger gelijktijdige kronieken, de Annales Laurissenses (Pertz. Pl. I p. 121), de Annales Einhardi (l. c. p. 495 seqq.) en de Annales Maximiniani (l. c. XIII p. 24) geschieden de invallen in de jaren 808/810 aan de monden van de Elbe en de Weser. Hiermede is natuurlijk niet ontkend de mogelijkheid, dat er in den verderen loop der 9^e eeuw niet toevallig eenigen dier woeste krijgers in Oostelijk Drenthe hebben vertoefd. Historisch bewijs bestaat daarvoor echter niet. Verg. nog Blok, Geschiedenis van het Nederlandsche volk, I p. 108 en Bolhuis van Zeeburg, De Noormannen in Nederland p. 41 vlg.

3) Chronyckken van Covorden p. 285.

4) 1^e st. p. 147 vlg. en Inl. p. 58 vlg. In dit verband maken zij ook melding van P.'s afleiding van Rolde van den Noormannenhertog Rollo. En terecht.

van een stad. Van de overblijfselen van schepen, die volgens Picardt in de buurt zouden zijn gevonden, weten zij niet meer af.

Toch liet het erfgerucht de menschen, met name de oudheidkundigen niet los. En zoo zien wij dan ook bij de behandeling der zoogenaamde Valtherbrug de heeren Westendorp en Reuvens in 1819 hun aandacht aan „de stad Hunsow” wijden ¹⁾, en wel bepaaldelijk in verband met de gezegde brug, waarvan de planken en palen van de volgens Picardt gevonden scheepsoverblijfselen voldoende verklaring geven. De beide geleerden hebben, gelijk zij berichten, „het zoogenaamde Hunso uitgevonden”. En die ontdekking komt dan hierop neer: „Achter Valthe (meer in de rigting naar Werdinge, dus naar het Z.-O., dan naar Eklo naar het N.)”, lag de plaats die hun als die, waar „een stad met hare haven” zou hebben gelegen, werd aangewezen. Zij zagen „op de hooge heide . . . even onder den grond straatsteenen, zijnde onbehouwene en rond afgekabbelde keijen, niet geplaveid, doch min of meer plat liggende en aan reyen”. Deze reien liepen recht door en sneden elkaar achthoekig; van kromme en omloopende richtingen dezer straatsteenen is door hen niets waargenomen. Het voorkomen daarvan echter ontkennen zij niet; bovendien meenen zij, dat er reeds vele straatsteenen zijn weggehaald ter plaveiing der naastgelegen dorpen, en mogelijk kunnen er ook naar Coevorden zijn gebracht. „Maar”, vraagt Reuvens even verder, „wat is nu het gebruik geweest van die regelmatige reijen van keisteenen?” Aan een stad gelooft hij wel het allerminst, en zal waarschijnlijk heden niemand geloof hechten. Hij vergelijkt verder het door hen gevondene met wat elders in oude legerplaatsen is ontdekt en houdt het er alzoo voor, dat men in dezen ook met iets dergelijks te doen heeft. Zooals men ziet, geen oude stad, geen dorp, maar een vroegere legerplaats, ten Z.-O. van Valthe, tusschen dit gehucht en Weerdinge gelegen, en inderdaad tamelijk dicht bij de plaatsen, waar de verschillende uitloopers van de houten brug door het veen in de richting van ter Apel zijn gevonden.

In de veertiger jaren der afgeloopen eeuw heeft Hunsow zich in bijzondere belangstelling mogen verheugen. In 1843 een officiële commissie, een paar jaren later de Drie Podagristen en in 1848 de toenmalige conservator van het Museum van Oudheden te Leiden, L. J. T. Janssen, bezochten de plek, waar de overblijfselen van het oude Hunsow te vinden zouden zijn en deden nasporingen. De resultaten waren en bleven pover. Van de bevinding der eerstbedoelde commissie is geen rapport bekend geworden. Omtrent het door haar verrichte is een min of meer ironisch getint verslag te vinden in de schetsen der Drie Podagristen²⁾, waaruit blijkt dat ten slotte eenige „straatjes van gewone flinten of keijen van ruim 2 ellen breedte in verschillende rigtingen aan elkaar verbonden” werden te voorschijn gebracht³⁾. Een lid der commissie zelf verhaalt van „eene soort straatje”, en het vermoeden ligt voor de hand, dat op

1) Tijdschrift III 1 p. 129 vlg.

2) Drenthe in vlugtige en losse trekken geschetst, II p. 55 vlg.

3) Zie l. c. p. 68.

wat de commissie straatjes noemde, anderen, die zooals zij geen Gouden Willem uitgaven, om iets te vinden, misschien nog een geheel anderen kijk zouden hebben gehad¹⁾. Meer dan de straatjes is ook door de commissie niet ontdekt.

De Podagrissen, die ook aan het bestaan der „oude stad Hunsow” geen geloof hechten, verwerpen tevens het denkbeeld eener vroegere legerplaats. Zij zien in het niet door hen, maar door de commissie van 1843 gevondene de „overblijfselen eener zeer oude boerschap”, daar zij overeenkomst vinden tusschen de gevonden „soorten van straatjes” en wat zij in hun tijd in elk Drentsch dorp konden waarnemen, waar „zooal niet geheel dan toch gedeeltelijk een ordelijke straatweg door 't loeg loopt”, terwijl van af de „banderdeur” der aan weerszijden gebouwde huizen een zijstraatje zich gewoonlijk daaraan aansluit. Het erfgerucht is hiermede vrij wel ontroond, en zij, die daaraan in dit vraagstuk eenig gewicht hechten, moesten eigenlijk niet het nieuwe licht, door de Podagrissen ontstoken, huldigen. Hoe dit ook zij, zij hebben bij hunne beschrijving een kaartje gevoegd, dat naar „eigen plaatselijke opnemingen, hoe vlugtig dan ook, en navraag bij deskundigen”²⁾, is vervaardigd. De gedeelten „straatjes”, die feitelijk voor den dag zijn gekomen, zijn blijkens dat kaartje dan ook bijzonder klein. Bezien wij het nader, dan zien wij, dat èn de commissie van 1843 èn de Podagrissen de overblijfselen van het vroegere Hunsow hebben gevonden tusschen Valthe en Exlo, derhalve ten N. van eerstgenoemd gehucht. Alzoo reeds twee plaatsen, waar de overblijfselen eener oude stad of buurt zijn te vinden, en waar zij door het erfgerucht zijn aangewezen.

Er is echter van de bedoelde „straatjes” door de commissie opgedolven, niet veel aan geweest, en ons boven geuit vermoeden niet geheel ongegrond, blijkens het door Janssen kort daarna ingesteld onderzoek³⁾. En van hem kan zeker niet worden gezegd, dat hij op oudheidkundig gebied tot het geslacht der twijfelaars of spotters behoorde. Wat was dan nu na een nauwkeurig en zorgvuldig onderzoek van wat hij noemt: de steenvloeren, zijne uitkomst? Deze: dat er van Hunsow, noch als van een oude stad, noch als van een oude buurt of dorp, noch als van een vaste legerplaats sprake kan zijn. En daarvoor voert hij drie redenen aan, die grootendeels ook reeds in het bovenstaande ter sprake kwamen, en aan welke wij nog kortelijk hier achter elkaar een plaats geven.

1. De onbetrouwbaarheid in deze der overlevering. 2. Buiten de twee plaatsen die, gelijk wij reeds aanwezen, voor het oude Hunsow doorgaan, zijn hem nog twee andere bekend geworden, waar evenzeer ook volgens het erfge-

1) Verg. mr. P. W. Alstorpius Greevelinck, die in zijn »Statistiek v. h. landschap Drenthe” p. 12 zegt, dat men van Hunsow »niet de minste sporen kan bespeuren.”

2) Volgens Janssen in zijne Drentsche Oudheden, p. 50 in de noot zou dit opgemaakt zijn naar een groote kaart, op last der commissie van 1843 ontworpen. Van deze kaart is verder niets bekend.

3) In zijn aangehaald werkje, Hoofdst. III p. 46 vlg.

rucht oude steden zouden hebben gestaan, en ook evenzeer in het O. van Drenthe gelegen, en evenmin ver van de Hunze verwijderd. En eindelijk 3 : Bij, in, naast en onder die steenvloeren is door hem evenmin als door de vorige onderzoekers iets gevonden, dat ook maar in de verte op bewoning door menschen wees. Daarbij en dit strookt met het door ons geuite vermoeden, „bleek” hem „met zekerheid niet, dat die vloeren door menschenhanden gelegd waren . . . en kon (hij) geene genoegzame gronden” daarvoor „ontdekken”, terwijl hij ze vergelijkende met steenvloeren, elders aangetroffen, groote verschillen in het licht stelt. Een gissing, die hij, zoo men ze als door menschenhanden gelegd moet beschouwen, waagt, mogen wij dan ook ter zijde laten, bij zijn resultaat, dat de „overlevering” aangaande de stad Hunsow „geen historischen grond heeft, en dus tot de bevordering onzer geschiedkundige kennis niet kan bijdragen.”

Na hem is geen nieuw licht omtrent deze zaak ontstoken, en naar ik geloof, behalve dan het in dit schrijven behandelde, geen speciaal onderzoek naar het al of niet bestaan van Hunsow meer ingesteld. In zijn „Ondheden” ¹⁾ heeft echter dr. Pleyte in deze zaak vonnis gestreken, met een zekerheid, die niemand meer verwondert, maar op gronden, die toch nog wel eenige verbazing wekken. Om te beginnen wordt het kaartje, van de Podagristen overgedrukt, in het geding gebracht. Over de bewijskracht van dit stuk valt na het bovenstaande niet veel meer te zeggen. Daarna lezen wij, nadat Picardt's beschrijving der plaats, waar het oude Hunsow zoude hebben gestaan, is medegedeeld : „Reuvens en na hem vele anderen hebben de plaats bezocht en deze feiten vastgesteld. . . . Janssen wijdde er een uitvoerig artikel aan. . . . het resultaat, waartoe hij komt is niet het mijne”. Dan vernemen wij de uitkomsten, waartoe de verschillende onderzoekers kwamen, hoewel niet voldoende wordt onderscheiden tusschen de commissie van 1843 en de Podagristen. Hun slotsom wordt door dr. Pleyte aanvaard, met deze bijvoeging : „Indien men kon goedvinden om bijv. in Noordsleen de woningen en schuren af te breken en de kampen, gaarden en hoven te slechten, dan zou binnen zeer weinige jaren die plaats volkomen het evenbeeld opleveren van Hunsow.” Daarmede is Hunsow tot een oude „nederzetting” geproclameerd en wel eene „van de verwanten der thans aldaar (sic) levende bevolking.” Janssen wordt eenvoudig naar huis gezonden met de enkele opmerking, dat hij aan deze beschouwing „alle waarde trachtte te ontnemen, door een kritiek van eenige bladzijden, die . . . van weinig beteekenis is, en allermint zijn besluit rechtvaardigt uit het door hem aangevoerde.” Deze uitspraak wordt niet nader gemotiveerd. En dit door iemand, die de feiten zoo weinig nauwkeurig weergeeft, dat volgens hem Picardt, Reuvens en Westendorp, de commissie van 1843, de Podagristen en Janssen allen op dezelfde plek hun onderzoek instelden.

De argumenten door Janssen aangevoerd staan dus nog onaangetast,

1) Afd. Drenthe p. 28/29. Plaat XXXII.

waarbij men niet moet vergeten, dat hij van de drie laatstgenoemden de eenige deskundige van professie was. En men houde wel in het oog, dat het voorkomen der door hem gevonden steenvloeren als natuurverschijnsel bij de geologische formatie van den Hondrug volstrekt niet onaannemelijk of onverklaarbaar is.

Hiermede zouden de aanhangers van zijn gevoelen kunnen volstaan en een naderen, beter geleiden aanval kunnen afwachten. Toch zij het mij vergund nog op een paar zwakkere punten in het betoog, door dr. Pleyte zoo luchtig, met den hem eigenen zwier overgenomen, aan te wijzen.

Vooreerst een belangrijke logische fout in de redeneering. En wel deze: een nog te bewijzen feit wordt als een vaststaande premisse vooropgesteld. Immers het betoog gaat daarvan uit, dat men in den voortijd buurten of boerschappen had, waar met keien geplaveide straten tusschen de huizen lagen. Een feit dat volkomen onbewezen is, en waarvan men mag zeggen, dat het volmaakt in strijd is met wat van elders historisch vaststaat. Of zoude men denken, dat Drentsche buurtschappen reeds dergelijke geplaveide straten rijk waren vóór het jaar 1000 onzer jaartelling, als wij vernemen, dat het marktplein te Groningen, dus ook nog op den Hondrug, zoo rijk aan grondgesteenten, omstreeks 1450 werd bestraat ¹⁾, of dat in 1654 door den Raad van Groningen wordt besloten door Helpen een straat van veldkeien te leggen ²⁾, en dat nog wel in den grooten heerweg, die Groningen met het Zuiden verbond. Het is dan ook volstrekt geen toeval, maar naar het mij voorkomt, een afdoend bewijs voor onze stelling, dat Picardt van een oude *stad* Hunsow spreekt, wjl hij zich in een Drentsch dorp nog geen geplaveide straten kon voorstellen. Ook de schrijvers van den Tegenwoordigen Staat waren niet gewoon iets anders te zien. Eerst de Podagrissen kwamen op het denkbeeld eener oude buurtschap, daar zij in hun tijd in de Drentsche dorpen die met keien of vlinten geplaveide straten kenden. In hunne redeneering past dan natuurlijk ook niet de veronderstelling, dat het magere der vondsten ter plaatse, waar Hunsow zoude hebben gestaan, zoude toe te schrijven zijn aan de omstandigheid, dat de keien tot het plaveien van straten in andere buurtschappen zouden zijn weggehaald. Die andere buurtschappen toch hadden dat niet noodig, gelijktijdig met Hunsow moeten zij reeds daarvan zijn voorzien.

Of zijn die buurtschappen eerst later ontstaan? Ook dit zal waarschijnlijk dan wel steeds veronderstellenderwijze worden beweerd. Uit den aard zijn zij, die zoo te werk gaan, niet spoedig uit het veld geslagen, daar zij de ruimte van het gansche verleden tot het maken van zulke conjecturen voor zich zien, en bewijsgronden en argumenten er minder op aan komen. Hen echter vasthoudende aan een beweerde verwoesting door de Noormannen, om het absoluut verdwijnen van sporen der oude bewoning te verklaren — behalve

1) Kroniek van Sicke Benninge, uitgave Feith, p. 128.

2) Feith, Uit Groningen's Verleden, De Heereweg, p. 6.

dan het nu als ter plaatse gevonden in het Museum opgenomen vaatwerk — kunnen wij den uitersten termijn, vóór welken die verwoesting moet hebben plaats gehad, ongeveer stellen op het jaar 1000. Historisch staat vast, dat Odoorn reeds als kerkdorp voorkomt in 1327 ¹⁾, Valthe als buurtschap onstreeks 1300 ²⁾, en als een plaats, waar een huis staat, bijna een eeuw vroeger ³⁾, Exlo als buurtschap in 1376 ⁴⁾ en Weerdinge als marke in 1327 ⁵⁾.

Men moet dus aannemen, dat na de verwoesting en de vlucht der bewoners óf de omliggende buurtschappen alleen wederom zouden zijn bevolkt en de woningen weder opgebouwd — het is toch niet wel aannemelijk, dat juist Hunsow alleen zoude zijn vernietigd — of dat die andere buurtschappen nog niet bestonden. Het zeer onwaarschijnlijke geval zoude zich dan voordoen, dat de bevolking een vestiging, waaromheen bouwland en weiden moeten hebben bestaan — andere bebouwingwijze van den grond dan die in de marken laat zich in dezen niet denken — dit alles aan zijn lot zoude hebben overgelaten, en op een half uurtje afstand, noord- en zuidwaarts een nieuwe nederzetting zoude hebben gesticht. Een stichting, die dan nieuwe ontginning uit den nog onbebouwd grond zoude hebben medegebracht. Wie dit zou durven aannemen, moet met den aard eener landbouwende bevolking wel geheel onbekend zijn, en weinig denkbeeld hebben van wat nieuwe ontginning eener tamelijke uitgestrektheid heide met zich brengt. Daarbij, waarom zou de terugkeerende bevolking zulks hebben gedaan? Men kan zich redenen voorstellen, waarom de eene plaats boven de andere wordt gekozen, maar waar eens is gekozen, de bodem ontgonnen en de plek tot een zekere ontwikkeling is gebracht, daar verandert men niet zoo gemakkelijk meer. Het beste bewijs is wel, dat bijna alle oude dorpen en gehuchten in Drenthe met name in de stukken van af ongeveer 1200 worden aangetroffen, en wel het eerst sinds 820, Anloo of Tinaarloo, reeds met een kerk, waarbij niet onopgemerkt mag blijven, dat de naam Hunsow volstrekt onbekend is vóór Picardt, daarentegen de Hunze, onder den naam Hunesa voorkomt in 1309. ⁶⁾

Daarbij lette men er nog wel op, dat blijkens de verslagen der Commissie, hierboven reeds meermalen aangehaald, behoudens een enkele uitzondering, de op het terrein, ook door mr. Joosting en dr. Pleyte als dat, van „het oude Hunsow” beschouwd, enkel en alleen urnen, die op begraving wijzen, voor den dag zijn gekomen. Is nu een begraving op de plek, waar de buurtschap zelve zoude hebben gestaan waarschijnlijk, en rijmt zij niet veeleer met de begraving van de bewoners der kennelijk overoude vestigingen Exlo, Valthe en Odoorn, zoo na in de buurt gelegen? Ook het onderzoek door de heeren zelf ingesteld gaf geen ander resultaat dan fragmenten van urnen. Voors-

1) Oorkondenboek van Groningen en Drenthe, No. 311.

2) O. B. No. 199: villa Valte.

3) O. B. No. 61, 1217/1218: In domo una in Valtén.

4) O. B. No. 641: buerscappe tot Exle... in den kerspel van Oderen.

5) O. B. No. 311: marka de Werdighen.

6) O. B. No. 1228. In 1262 wordt er kennelijk van gesproken. Zie O. B. No. 131

hands mocht dat plaatselijk onderzoek op zich zelf dan ook tot geen andere gevolgtrekkeng dan de door ons boven gemaakte leiden.

De echtheid der voorwerpen, waarom het hier gaat, kan dus allerminst uit de, door mr. Joosting aangenomen, vindplaats blijken. Wat er nu verder van is, zal misschien het volgens haar verslag over 1902, door de Commissie van Bestuur van het Prov. Museum begonnen onderzoek kunnen uitwijzen. Met Hunsow en de verwoesting daarvan door de Noofmannen of anderen zal daarbij niet moeten worden geopereerd, maar met nauwkeurig door deskundigen vastgestelde en gecontroleerde opgravingen kan misschien iets worden bereikt. Al is het dan niet waarschijnlijk, dat het bewijs der echtheid en der plaats van herkomst zal kunnen worden verkregen, het ook niet onbelangrijk resultaat van de hoogst vermoedelijke onechtheid dier voorwerpen zal misschien kunnen worden bereikt. Alleen de veronderstelling, dat het bewuste vaatwerk als preciosa door de vluchtende bewoners zoude zijn begraven en wel zoo maar in den grond, schijnt mij met het oog op die objecten zelve, op hunne beweerde bestemming als huisraad en hunne vervaardiging uit leem en klei zoo onwaarschijnlijk, dat het zoeken eener oplossing in die richting m. i. al van te voren als mislukt is te beschouwen. In zijne verslagen schijnt dr. Pleyte dan ook meer aan medegiften bij de begraving te hebben gedacht, althans hij spreekt bepaaldelijk daarvan, gelijk wij in den aanvang van dit opstel zagen, bij de vermelding van het volgens het verslag over 1899 ter plaatse gevonden en van mr. Joosting overgenomen vaatwerk ¹⁾.

Rotterdam, Februari 1902.

SEERP GRATAMA.

Korte Mededeelingen.

Muntvondst te Grouw.

Bij het wegruimen van een oude wal te Grouw, gemeente Rolde, provincie Drenthe, vindt men bijeen de volgende 27 munten.

Een duit van Groningen van (?) met het randschrift „Sit nomen domini benedictum”;

Twee kruisrijksdaalders, 1567 en 1568, van Philips II, als hertog van Brabant, geslagen te Antwerpen;

Drie stuks van 1/5 Philipsdaalder van 1566, van Philips II, als hertog van Brabant, geslagen te Antwerpen;

Twee Spaansche realen van Vieren, van Ferdinand en Isabella;

Twee Spaansche realen van Vieren, van Philips II;

1) Behooren deze, de hals van het kannetje en de bodem van den pot tot de voorwerpen, die het plaatselijk onderzoek heeft opgeleverd, tot welke veronderstelling wel eenige reden is, dan zijn de beide heeren op de meest curieuse wijze met elkander in tegenspraak.

Vier flabben of dubbele jagers van Groningen van 1562, met het randschrift : „Da pacem Domine in diebus nostris” ;

Drie dergelijke munten van 1568, één van 1580, twee van 1581, één van 1583 en drie met onleesbaar jaartal, alle met het randschrift : „Sit nomen Domini benedictum” ;

Drie munten met onleesbaar randschrift : „Da pacem Domine in diebus nostris”, van welke ééne in drie stukken is gebroken.

J. A. KIJMMEL, *Assen*.

Hollandsche schilders te Londen in de 16de eeuw (Zie Bulletin
2de Jaargang, Blz. 102).

Dezer dagen verscheen het 2de gedeelte van het Xde deel der Publications of the Huguenot Society of London -- waarin de „Returns of Aliens dwelling in the City and Suburbs of London”, het hoogst verdienstelijke werk van de HH. R. E. G. en Ernest F. Kirk -- In aansluiting met het in 1900 dienaangaande in dit orgaan medegedeelde, breng ik de volgende namen onder de aandacht :

JAMES VAN HOLT, painter and his wife, came into this realme (hiermede wordt bedoeld: the Parish of Creplegate Wythout) about halfe a yeare past, borne ud Flaunders fled for religion. Douche (lees Dutch) church 1571.

ROMBOULT VANKERSBARKE (Van Kersbergen ?), paynter, havinge a lytle boye came into this realme (The Warde of Lymestrete) about three yeaes past for religion. No church, 1571.

LUCAS DE HERE, painter, Elliner [Eleonore ?] his wife, and a boye, borne in Gaunte (Gent ?) came hither fyve yeaes ago for religion and be of the Douche (lees Dutch) Church. John Orttes (?) his servante, borne in Antwarpe and hath byn here iiii yeres. Boys Carconers, his wyves syster, borne in Terver (ter Veere ?) hathe byn here about 11 monethes, 1571.

LEONARDE AWDRIANSON, householder dennyzein and painter hathe byn in this realme [Saint Botholphes without Aldrichgate] XV yeaes and in this parishe 2 yeaes, and cometh to his parish church -- Douche (lees Dutch person) Englishe church, 1571.

ANDREAS BEALLE, a painter, of thage of 53 yeres and his wif, and one daughter of thage of XXI yeres, all borne in Flaunders and came for religion and have bynne 3 yeres di-Duche church, 1571.

JOHN BENSON of Bridges [Brugge?] paynter came about 7 yeares past,
Antholina his wif, *Haunce*, *Tanne*, *Suzan*, *Barnard*, *Labyan*, *Sara*
 and *Josina* his childern. Duch church, 1571.

JACOB DE BREY [The warde of Bishopsgate], painter and *Jane* his wief
 of the Frenche church, 1582—1583.

POWLE BEAKER [The warde of Dowgate], painter, of the Dutch church,
 1582—1583.

BALTHASAR CARYMAN [Ihe warde of Brodstrate] and Barbara his wief;
 he is painter and are both of Dutche church. 1582—1583.

JOHN DROUSAERT [Brode strete warde] duchman, paynter, 1583.

FRAUNCES BLOCKLAND [Algate warde] id. id. id.

BOULAND JOHNSON [Billinsgate warde] id. id. id.

ARTHUR BRUNTKHURST [Langbourne warde] id. id. id.

CLAUDYNS, painter [id.] id. id. id.

Het tusschen [] gestelde geeft de wijk aan waar die personen hebben
 gewoond. — Ook op ander gebied doet deze uitgave ons veel Hollanders
 kennen die naar Engeland togen. — Voor belangstellenden stel ik de twee
 deelen gaarne beschikbaar.

's-Gravenhage, April 1902.

M. G. WILDEMAN.

